

ЗМІЦНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КОЛГОСПІВ І ПІДВИЩЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Т. Г. Срібницька

Підсумки розвитку сільського господарства після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС свідчать про те, що політика партії побудована на широкій науковій основі.

За останні роки зміцніло господарство колгоспів, відбулося значне зростання виробництва та державних заготівель основних сільськогосподарських продуктів.

Про зміни у валовому виробництві основних культур рослинництва в колгоспах УРСР і Харківської області зокрема дають уявлення дані табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка виробництва валової продукції основних культур рослинництва
в колгоспах (тис. т) [1; 3,235; 4,207]

	1960 р.	1962 р.	1964 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.
УРСР							
Зернові	17291	22718	23348	24832	26117	24663	—
в тому числі озима пшениця	5326	8489	8254	12960	15045	13971	—
Цукрові буряки (фабричні) .	30807	25466	45071	42118	39572	45071	—
Соняшник	1476	1868	2366	2259	2391	2406	—
Картопля	6159	4361	7307	4965	6255	5558	—
Овочі	2118	1951	2387	1912	1894	2012	—
Харківська область							
Зернові	1159	1324	1566	989	1284	1146	1049
в тому числі озима пшениця	210	331	571	394	867	473	558
Цукрові буряки (фабричні) .	2114	214	2502	2367	2229	2447	2555
Соняшник	120	145	207	162	163	194	191
Картопля	182	85	88	70	35	43	41
Овочі	114	106	79	77	60	77	74

Дані табл. 1 показують, що виробництво зернових на Україні в 1967 р. порівняно з 1962 р. зросло на 45%, в тому числі озимої пшениці — на 179%, цукрових буряків — на 45%, соняшника — на 60%. Збільшилося валове виробництво основних культур рослинництва і в колгоспах Харківської області.

Інтереси дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва вимагають економічно найбільш обґрунтованого розміщення і поєднання галузей і культур з урахуванням посилення виробничих зв'язків між землеробством і тваринництвом.

Піднесення тваринництва — одне з невідкладних завдань розвитку сільського господарства. Спеціалізація в цій галузі

здійснюється в напрямку розвитку найбільш інтенсивних галузей м'ясного і м'ясомолочного тваринництва, дальшого підвищення питомої ваги продуктивного поголів'я худоби, особливо корів, а також розвитку свинарства, що забезпечує високі темпи приросту у виробництві м'яса.

У виробництві продуктів тваринництва колгоспи займають значне місце як у країні, так і в республіці. З усієї продукції, виробленої в громадському секторі у 1965 р. на Україні, на колгоспи припадало: м'яса — 68, молока — 76, вовни — 74, яєць — приблизно 59% [див. 2, 311, 313—315].

За останні роки в республіці і області досягнуто збільшення поголів'я продуктивної худоби, про що свідчать дані табл. 2 [див. 2, 302].

Таблиця 2

Динаміка поголів'я худоби в колгоспах (на 1 січня) [2, 300, 303; 4, 233]

	1962 р.	1963 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.
УРСР						
Велика рогата худоба	12303	13074,0	12301	12923	13217	13002
На 100 га угідь, голів	37,5	40,1	38,4	41,0	41,9	41,2
в тому числі корови	4113	4418	4296	4321	4380	4399
На 100 га угідь, голів	12,5	13,5	13,4	13,7	13,8	13,9
Свині	12112	12416	8773	10243,0	9814	8509
На 100 га ріллі, голів	46,3	47,6	34,1	40,5	38,7	33,5
Вівці і кози	8255	7871	6149,1	6435,0	6567	6329
На 100 га угідь, голів	25,2	24,1	19,2	20,4	20,8	20,0
Харківська область						
Велика рогата худоба	736,0	809,0	699,0	777,0	780,0	752,0
На 100 га угідь, голів	41,0	45,1	43,0	47,0	47,7	46,0
в тому числі корови	242,0	268,6	237,2	246,9	232,1	240,1
На 100 га угідь, голів	13,5	15,0	14,0	15,0	14,1	14,6
Свині	713,0	764,4	555,7	642,0	550,3	473,4
На 100 га ріллі, голів	49,1	52,7	42,0	48,0	41,4	35,6
Вівці і кози	409,0	378,7	289,8	298,4	293,2	273,4
На 100 га угідь, голів	22,8	21,1	18,0	18,1	17,9	16,7

З даних табл. 2 видно, що за останні роки поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах України і Харківської області зокрема з року в рік збільшувалося, зростала його щільність. У 1968 р. на Харківщині щільність великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь піднялася порівняно з 1962 р. на 12%, в тому числі корів на 10%. Дані таблиці також показують, що щільність поголів'я продуктивної худоби в Харківській області вище, ніж в цілому по Україні.

Але слід відзначити, що незважаючи на збільшення поголів'я худоби в колгоспах республіки і області, щільність її залишається ще низькою, також недостатня питома вага корів. Досить сказати, що в колгоспах УРСР на 1 січня 1959 р. у складі великої рогатої худоби корів було 35%, на 1 січня 1965 р. — 35%, на 1 січня 1966 р. — 33%, в господарствах Харківської області — відповідно 36,5, 33,9, 31,6% [1], тобто накреслилась тенденція до скорочення.

Слід мати на увазі, що питома вага корів навіть у структурі великої рогатої худоби м'ясного спрямування повинна бути не менш, ніж 35—40%. Вирішуючи складну проблему піднесення тваринництва, колгоспи України і Харківської області повинні довести в найближчі роки питому вагу корів не нижче 43—45%. В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід країн народної демократії. У НДР, наприклад, питома вага корів у середньому по країні складає 50%, в тому числі в народних маєтках — 42%, кооперативних господарствах — 51% [7, 33]. У нашій країні тільки в прибалтійських республіках питома вага корів становить приблизно 49—52%.

Зростання поголів'я худоби на Україні і в Харківській області сприяло збільшенню виробництва продукції тваринництва. Але це виробництво ще відстає від потреб населення. Характерний і той факт, що збільшення виробництва продукції тваринництва в колгоспах відбувається низькими темпами порівняно із збільшенням поголів'я, а в деякі роки спостерігалось зменшення виробництва продукції, особливо молока, про що свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3

Виробництво продукції тваринництва в колгоспах (тис. т)
[див. 2, 311, 313, 315, 322—323; 3, 197; 4, 246, 247]

	1962 р.	1963 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.
УРСР						
М'ясо і сало (в забійній вазі)	833,8	916,8	871,5	1057	1115	—
На 100 га угідь, ц	25,6	28,2	27,5	33,5	35,3	—
Молоко	7113,2	6105,3	8084,2	8356	8485	—
На 100 га угідь, ц	218,3	188,0	255,5	264,9	269,0	—
Яйця, млн. шт.	820,4	676,3	991,3	1131	1304	—
На 100 га посівів зернових	6,0	5,3	7,4	9,2	9,3	—
Харківська область						
М'ясо (в забійній вазі)	50,8	37,8	56,6	39,4	46,2	47,8
На 100 га угідь, ц	23,1	21,9	27,2	24,0	28,2	29,2
Молоко	436,6	350,4	447,0	440,0	439,4	4911
На 100 га угідь, ц	243,2	195,1	271,9	268,7	273,6	300,7
Яйця, млн. шт.	58,4	46,4	56,3	56,5	62,1	75,6
На 100 га посівів зернових	6,7	5,0	8,4	9,3	10,0	12,4

Порівнюючи показники динаміки поголів'я худоби (табл. 2) з показниками виробництва продукції тваринництва (табл. 3), бачимо, що останні відстають від зростання поголів'я худоби. Так, якщо в колгоспах України поголів'я великої рогатої худоби збільшилось у 1967 р. порівняно з 1962 р. на 6,0%, то виробництво м'яса за той же час зросло на 3,0%. Незначними темпами збільшується виробництво свинини. Зокрема, виробництво її в колгоспах України в 2,5 — 3 рази менше можливого. Так, досвід прибалтійських республік і зарубіжних країн свідчить про те, що при правильному годуванні і утриманні свиней на кожну голову, яка є в господарстві на початку року, можна одержати не менше як по 100 кг свинини в забійній вазі. Наприклад, у США в 1962 р. вироблено по 120,5 кг свинини [8, 195]. В колгоспах України на кожну голову одержано в 1960 р. — 31 кг, в 1962 р. — 29 кг, в 1965 р. — 36 кг, в 1967 р. — 51 кг свинини [2, 300, 312; 4, 233, 246].

Політика партії після березневого (1965 р.) Пленуму і наступних Пленумів ЦК КПРС дала змогу колгоспам повніше розкрити свої можливості, сприяла зміцненню соціалістичного принципу заінтересованості господарств і трудівників села у розвитку громадського господарства. Починаючи з 1965 р., продуктивність тваринництва різко підвищилась. Надої молока від однієї корови в колгоспах України у 1967 р. збільшились порівняно з 1960 р. на 11% [4, 259], несучість курей за цей же період у колгоспах області майже подвоїлась [1].

Ці дані свідчать про те, що колгоспи республіки і області мають значні резерви збільшення виробництва продукції тваринництва. Основним завданням колгоспів є зміцнення кормової бази і зниження собівартості продукції тваринництва. Оскільки в колгоспах ще не створена міцна кормова база і недостатньо механізовані виробничі процеси, собівартість продукції тваринництва дуже висока. У 1967 р. собівартість 1 ц приросту молодняка великої рогатої худоби в колгоспах України становила 114,5 крб., 1 ц приросту свиней — 119,9 крб., 1 ц молока — 15,8 крб., відповідно в колгоспах Харківської області вона складала 107,2, 112,1 і 16,5 крб. [4, 306].

У багатьох колгоспах області собівартість продукції тваринництва перевищує середні реалізаційні ціни, що призводить до низької рентабельності колгоспного виробництва в цілому. Про це свідчать дані табл. 4.

Отже, у 1968 р. більше половини колгоспів області від виробництва продукції тваринництва мали збитки. Звідси виходить, що зниження собівартості продукції тваринництва і підвищення рівня її рентабельності є гострою економічною проблемою колгоспів України.

Наближені підрахунки і досвід передових господарств свідчать, що для нормального розвитку колгоспів у сучасних умо-

Таблиця 4

Групування колгоспів за процентом рентабельності (1968 р.) [1]

Групи за процентом рентабель- ності	Кількість колгоспів у групі	У процентах до загальної кількості	Середній процент рентабель- ності	Процент рентабельності	
				рослинницт- ва	тваринницт- ва
I (до 15)	43	9,8	11,4	62,3	—11,5
II (15—30)	178	40,5	23,5	81	— 5,2
III (30—50)	173	38,9	38,5	98	5,2
IV (понад 50)	47	10,8	56,5	131	14,1
Разом	441	100	31,8	88,5	0,44

вах необхідно, щоб рентабельність їх виробництва становила не менше 45—50% собівартості всієї товарної продукції господарства. Для обов'язкових платежів державі, у пенсійний фонд, на утримання культурно-побутових закладів і покриття інших витрат, які в основному забезпечують тільки просте відтворення, треба приблизно 15%. Тому, починаючи з 1966 р., чистий дохід колгоспів у розмірі 15% рентабельності господарства не оподатковується.

Підвищенню рентабельності господарств в цілому та їх окремих галузей сприяє розвиток товарно-грошових відносин в колгоспах. Одночасно з збільшенням валової продукції зростає товарність громадського господарства. Останнє означає збільшення частки продукції колгоспів і праці їх членів, спрямованої на задоволення потреб всього суспільства. Від рівня товарності залежить чистий дохід колгоспів у грошовій формі. Грошова частина чистого доходу, при однаковому розмірі валової продукції, буде вища в тому господарстві, де при найбільш низькій собівартості продукції вище рівень товарності. Висока товарність колгоспного виробництва в останні роки сприяє дальшому зміцненню економіки колгоспів, стає важливою умовою збільшення їх багатства і підвищення доходів колгоспників.

Про динаміку зростання грошових надходжень колгоспів України свідчать дані табл. 5.

Ці дані свідчать про те, що в колгоспах УРСР є законним швидке зростання як абсолютної суми грошових надходжень, так і в розрахунку на один колгосп, один колгоспний двір і на 100 га сільськогосподарських угідь. Грошові надходження колгоспів республіки в 1967 р. перевищили рівень 1960 р. в розрахунку на один колгосп — у 2,3 раза, на 100 га сільськогосподарських угідь — у 2,4 раза.

Таблиця 5

Динаміка грошових надходжень у колгоспах УРСР [4, 290]

	1960 р.	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1967 р. в % до 1960 р.
Всього (млн. крб.)	3396	6109	6939	7714	227
В розрахунок на один колгосп, тис. крб.	352	647	722	810	230
На один колгоспний двір, крб.	632	1166	1322	1471	232
На 100 га угідь, тис. крб.	10,2	19,3	22,0	24,5	240

Зростанню грошових надходжень колгоспів сприяло підвищення після 1965 р. державних закупочних цін на сільськогосподарську продукцію, внаслідок чого колгоспи України тільки в 1965 р. одержали додатково 486 млн. крб. [див. 5, 68].

Встановлення твердих планів і економічно найбільш обґрунтованих закупочних цін на колгоспну продукцію — великий стимул розвитку і зміцнення громадського господарства колгоспів. За останні роки оплата праці колгоспників збільшилась в 1,5 рази [6].

Одностайно схвалюючи Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві», колгоспники нашої країни накреслюють конкретні заходи, спрямовані на збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшення її якості та зниження собівартості.

Дальше піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва сприятиме зростанню матеріального добробуту колгоспного селянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дані річних звітів колгоспів Харківської області.
2. Народне господарство Української РСР в 1965 р. Стат. щорічник. К., 1966.
3. Народне господарство Української РСР в 1966 р. Стат. щорічник. К., 1967.
4. Народне господарство Української РСР в 1967 р. Стат. щорічник. К., 1968.
5. Підвищення добробуту трудящих України. Вид-во Львівського ун-ту, 1967.
6. Газ. «Правда», 26 ноября 1969 г.
7. И. И. Спасибин. Сельское хозяйство Германской Демократической Республики. Россельхозиздат, М., 1966.
8. Экономическое обоснование структуры сельскохозяйственного производства. Изд-во «Экономика», М., 1965.

ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБ ЧЛЕНІВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА — ВАЖЛИВА УМОВА ВСТАНОВЛЕННЯ РОЗУМНИХ РАМОК СПОЖИВАННЯ

З. П. Школьникова

Кінцевою метою виробництва в будь-якій суспільно-економічній формації є, як вказував К. Маркс, задоволення попиту споживання. Виробництво матеріальних благ — основа існування і розвитку суспільства. Люди постійно повинні мати в своєму розпорядженні необхідну кількість життєвих засобів, що виступають предметами споживання. Виробництво не існує для самого себе, воно має своєю кінцевою об'єктивною метою споживання людей, задоволення їх потреб. Але не в усякому суспільстві кінцева об'єктивна мета виробництва виступає як безпосередня його мета. Це залежить від характеру виробничих відносин. Матеріальною основою об'єктивної мети виробництва є історично обумовлена власність на засоби виробництва.

В умовах панування приватної власності на засоби виробництва кінцева і безпосередня мета виробництва не співпадають. Як відомо, виробництво там має своєю метою одержання максимального прибутку.

Класики марксизму-ленізму в багатьох своїх роботах теоретично обґрунтували думку про те, що перехід засобів виробництва в соціалістичну власність кладе край підпорядкуванню виробництва корисливим цілям експлуататорських класів і ставить перед виробництвом як його головне завдання забезпечення задоволення зростаючих потреб трудящих [див. 1, 20, 275; 2, 512; 5, 6, 6; 4, 27, 366]. Життя підтверджує, що в суспільстві, основою якого є суспільна власність на засоби виробництва і яке не знає експлуатації людини людиною, задоволення потреб суспільства виступає як безпосередня і головна мета суспільного виробництва. «Соціалістичний лад... поставив уперше в історії життєвий рівень народу в пряму залежність від ступеня розвитку матеріального виробництва і продуктивності праці і тим самим відкрив кожному трудящому шлях до дедалі повнішого задоволення своїх матеріальних і культурних потреб» [6, 146].

Потреби завжди передують споживанню. Раніше ніж споживання виступає як таке, воно передбачає деяку систему потреб. Потреби ширші від споживання, бо споживання задовольняє не всі потреби.

Потреба — об'єктивна категорія, вона обумовлена розвитком виробництва. Вона, як і інші категорії, відображає відносини, що існують в дійсності. Проте потреби, як об'єктивні фактори матеріального життя, пізнаються. Це має дуже важливе значення. Удосконалення споживання, встановлення його розумних

рамок знаходиться в тісному взаємозв'язку з розвитком виробництва. Останнє в тому разі відповідає споживанню, коли вже виявлені зростаючі потреби. Важливо також, щоб ці потреби були розумними. Розумними вважають ті потреби суспільно розвинутих, культурних людей, які відповідають даному рівню розвитку суспільного виробництва і участі кожного в суспільній праці [див. 10, 140]. Розумними потребами будуть тоді, коли суспільство планомірно формуватиме потреби трудящих. Тільки вивчення і формування потреб дає можливість соціалістичним підприємствам коректувати свої плани, реагуючи на зміни потреб членів соціалістичного суспільства. Це дає можливість перебудовувати виробництво відносно до інтересів споживачів, розширяти виготовлення тих предметів, що користуються попитом населення. У Програмі КПРС записано: «Виробництво товарів народного споживання повинно повністю задовольняти зростаючий попит на них і відповідати його змінам. Своєчасний випуск товарів відповідно до різноманітних запитів населення, з урахуванням місцевих, національних і кліматичних умов — обов'язкова вимога до всіх галузей, які виробляють предмети споживання» [7, 368].

В умовах соціалізму важливо не тільки якнайточніше виявити зростаючі потреби людей, але й встановити характер їх змін і тенденції розвитку. Процес розвитку і формування потреб як в кількісному, так і в якісному відношенні обумовлений сукупністю найрізноманітніших факторів, які різняться за своїм характером та роллю в цьому процесі.

Матеріальною основою, першопричиною і фактором, що впливає на формування потреб, є суспільне виробництво. Потреба у певних предметах може з'явитися тільки після того, як виробництво виготовить ці предмети. Виробництво породжує потреби, по-перше, створенням нових видів продуктів; по-друге, зміною умов праці і життя, що залежить від змін виробництва. Оскільки з розвитком продуктивних сил виробництво зростає, а з поділом праці воно стає ще більш різноманітним, створюючи все нові продукти, воно тим самим викликає в суспільстві й нові потреби. Якщо розглянути виробництво з боку його матеріально-речових результатів, то добре видно, що зростання виробничої сили суспільної праці приводить до збільшення обсягу і розширення різноманітності споживних вартостей. Трудова діяльність є основним мотивом різноманітності потреб. К. Маркс писав, що в результаті виробництва змінюються не тільки об'єктивні умови, а і самі виробники, знаходячи в собі нові сили, нові уявлення, нові способи зв'язку, нові потреби [див. 2, 168]. Розвиток суспільного виробництва, поліпшення його викликає підвищення рівня потреб та їх зміну. Виникнення нових потреб, швидка їх зміна спрямовують дальший розвиток виробництва, ставлять перед ним нові завдання. У процесі виробництва роз-

живається головна виробнича сила — трудящі, накопичуються їх трудові навички і досвід, підвищується кваліфікація, технічні й наукові знання, а разом з ними і здатність поліпшувати наряддя праці, використовувати нові види сировини, матеріалів, палива, енергії, змінювати технологію виробництва і т. ін. Все це дає змогу людям виробляти нові, невідомі раніше предмети споживання. Якісно нові предмети споживання обумовлюють появу нових потреб. Специфічною властивістю потреб є їх здатність випереджати розвиток виробництва і служити спонукальним мотивом дальшого його розвитку. При надзвичайно збільшених потребах може настати розрив між виробництвом і тими потребами, що виявляться нереальними і тому нерозумними з точки зору оптимальних можливостей, характерних для сучасної стадії розвитку суспільства. Тому необхідно погоджувати потреби з завданням і об'єктивними можливостями кожної стадії розвитку суспільства. Розуміння об'єктивних можливостей, типових для даного суспільства на тому чи іншому етапові його історичного розвитку, є основою встановлення розумних рамок споживання.

Швидкі зміни людських потреб у даний період зв'язані з особливостями розвитку сучасного виробництва, з темпами і характером сучасної науково-технічної революції. Остання за своїм характером випереджає кількісне зростання старих потреб і викликає якісно нові потреби та їх інтенсивний розвиток.

Розвиток усіх сфер суспільного виробництва при соціалізмі сприяє відмиранню потреб, які своїм походженням зобов'язані досоціалістичним умовам виробництва, і формуванню нових потреб. Соціалістичному суспільству далеко не байдуже, які потреби його членів. Ставлячи своєю метою більш повніше задоволення потреб своїх громадян, соціалістичне суспільство прагне до того, щоб ці потреби були розумними, систематично впливає на процес їх формування. Вивчення і кількісне визначення розумних потреб людей — дуже складне завдання. Буржуазний соціолог П. Уайлс у статті «Економика изобилия и полный коммунизм» заявив, що незалежно від існуючих відносин власності і системи господарського контролю задоволення розумних споживних претензій назавжди залишиться утопією [див. 10, 290]. Отже, автор вважає неможливим задоволенням потреб у всьому їх обсягу внаслідок необмеженого розвитку їх, а також з урахуванням індивідуальних відмінностей в потребах кожної особи. Це важко зробити, але при суспільній власності на засоби виробництва суспільство все ж впливає на формування потреб. Складність тут полягає в тому, що потрібне не механічне зрівняння потреб усіх людей за якимись однаковими нормами, не задоволення потреб «взагалі», або «в середньому», а задоволення їх залежно від реального стану виробництва, від диференціації запитів і смаків. При цьому людині властива тен-

денція до постійного зростання потреб. К. Маркс підкреслював, що людина відзначається «безмежністю» своїх потреб і здатністю до їх розширення [3, 235]. Враховуючи це і спираючись на наукове вивчення потреб різних груп населення, в нашій країні розробляються раціональні норми споживання, що сприяють забезпеченню оптимального задоволення розумних потреб особи.

Буржуазні ідеологи невпинно стверджують, що в соціалістичному суспільстві колективізм нівелює особу, не дає виявлятися її індивідуальним особливостям. У зв'язку з цим можна згадати, що К. Маркс розглядав існування індивідуальних відмінностей між людьми як необхідну умову суспільного зв'язку. Він відзначав, що природні відмінності індивідів утворюють мотив для їх об'єднання, для встановлення суспільних відносин між ними [див. 4, 46, ч. 1, 190].

Процес формування потреб всебічно розвиненої людини соціалістичного суспільства не передбачає їх нівелювання, а припускає розумне поєднання потреб з об'єктивними можливостями суспільного виробництва. Для правильної орієнтації особи, для формування потреб необхідно, як нам здається, виховувати в людей уміння визначати розумні рамки своїх потреб. Процесом формування особистих потреб, що сприяють розвитку всіх сил людини і узгоджуються з можливостями виробництва, повинні займатися в даний час сім'я, колектив, суспільство.

Відбір і виховання потреб, приведення їх у відповідність з високими моральними якостями людини комуністичного суспільства — одне з центральних завдань формування особи, тому проблема виховання особи привертає найпильнішу увагу філософів, соціологів, економістів, учителів. Та це і не дивно, бо «виховання всебічно розвинutoї особи — тривалий і складний процес, який залежить від матеріальних і культурних умов життя, від глибини і розмаху ідейно-політичної роботи» [8, 44].

У вихованні особи (особливо молоді) необхідно знаходити міру відповідності між зростаючими потребами та реальними можливостями їх задоволення з точки зору перспектив розвитку соціалістичного суспільства. У молоді, як і в усіх громадян, повинно виховуватись розуміння реальних можливостей і перспектив у сфері споживання, розуміння особистої відповідальності за збільшення цих можливостей, усвідомлення великого значення праці в підвищенні рівня матеріального добробуту. Формування різноманітних потреб відповідатиме вихованню в молоді визнання того, що задовольнити ці потреби можна тільки через працю. Праця — основа існування людського суспільства. У праці створюються матеріальні і духовні блага, що необхідні для задоволення потреб. Тільки участь кожного в суспільно-корисній праці приводить до примноження цих благ, до можливості більш повного задоволення розумних потреб.

В сучасних умовах велике значення в системі засобів, що впливають на виховання особи, мають засоби масової інформації (кіно, театр, радіо, телебачення, преса, реклама). У даний час проблему виховання без цих засобів розв'язати неможливо. Вони допомагають людині критично ставитись до своїх помилок, «стараючись виправляти їх поступово і шляхом переважно переконання, а не боротьби» [5, 23, 145].

Важливу роль у формуванні потреб відіграє реклама. В соціалістичному суспільстві вона повинна створювати стимул до суспільно-виправданих потреб [див. 10, 222]. У сфері споживання людина може бути захоплена «стихією» моди, внаслідок чого вона може придбати не ті речі, які їй потрібні для задоволення внутрішніх потреб. Реклама зобов'язана спрямовувати поведінку людини, орієнтувати її на задоволення потреб, реальних з точки зору розвитку виробництва і завдань комуністичного виховання.

Важливе значення має формування, особливо в молоді, культурних потреб, перш за все потреби підвищувати знання, оволодівати вершинами науки, пізнавати досягнення світової культури, ті величні цінності, що створені людським генієм. У наш вік швидкого розвитку науки і техніки неможливе успішне формування нової людини, якщо вона не буде високоосвіченою, висококультурною.

Перешкодою на шляху формування нової людини є вплив з боку приреченого, але все ще сильного і підступного буржуазного світу, образ його життя, ідеології. Імперіалізм активний і винахідливий у використанні засобів і прийомів для досягнення своєї протилудяної мети. Арсенал їх дуже широкий — сюди входять радіо, література, мистецтво і т. д. Буржуазні ділки всіляко розпалюють пристрасть до розваг, споживацьку психологію для стимулювання внутрішнього ринку з метою одержання більших прибутків. У кінці 1966 р. журнал «Дер Шпигель» (ФРН) визнавав підвищення купівельної спроможності сьогоденної молоді. Промисловість, яка виробляє модні предмети масового споживання, і обслуговуюча молодь одержують велетенські прибутки [див. 11, 12]. Шляхом пропаганди різних розваг буржуазія силкується відвернути молодь від політики. Нехай краще молодь відходить в сферу побуту і особистого споживання, аби тільки вона не брала участі в політичній діяльності — ось основне прагнення буржуазної пропаганди. Вона перекидає справжнє становище і долю молоді соціалістичних країн.

У соціалістичних країнах відбувається процес формування всебічно розвинутої нової людини, бо тільки соціалізм може дати трудящим ті матеріальні і духовні багатства, яких вони позбавлені в антагоністичному суспільстві, створити максимально сприятливі умови для розвитку і творчості.

Матеріальні і культурні потреби людей комуністичного суспільства звичайно будуть різними залежно від віку, статі, професії, рівня знань, смаків, інтересів, кліматичних умов та ін. Проте ці потреби, як сказано в Програмі КПРС, при всій їх різноманітності виражатимуть здорові, розумні потреби всебічно розвинутої людини.

З побудовою матеріально-технічної бази комунізму поступово будуть створені однакові для всіх членів суспільства можливості і умови задоволення їх потреб. Соціалістична держава, спираючись на економічні закони розвитку соціалізму і переоснащення його в повний комунізм, здійснює підготовку передумов для переходу до розподілу за потребами.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, 20.
2. К. Маркс. Из неопубликованной рукописи. «Пролетарская революция», 1939, № 3.
3. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II. Партиздат, 1933.
4. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. I.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 6, 23, 27.
6. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, 1966.
7. XXII з'їзд КПРС. Стенографічний звіт. Політвидав, К., 1962.
8. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. Політвидав, К., 1967.
9. В. Г. Афанасьев. Научный коммунизм. Популярный очерк. М., 1966.
10. Общественная психология и коммунистическое воспитание. Изд-во МГУ. 1967.
11. А. М. Румянцев. О категориях и законах политической экономии коммунистической формации. «Мысль», 1966.
12. П. Решетов. Пути и судьбы молодежи Запада. Социологический очерк. М., 1967.

АВТОМАТИЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА І ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ТРУДЯЩИХ

Б. П. Данилевич

Автоматизація виробництва в сучасних умовах — один з найголовніших напрямків науково-технічної революції, характерний шлях розвитку продуктивних сил суспільства, відмінна риса створюваної в нашій країні матеріально-технічної бази комунізму.

«Людство, — зазначається в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, — вступає в період науково-технічного перевороту, зв'язаного з оволодінням ядерною енергією, освоєнням космосу, з розвитком хімії, автоматизації виробництва та іншими видатними досягненнями науки і техніки» [3, 232].

XXIII з'їзд КПРС у своїх рішеннях, що визначають розвиток нашої країни по шляху будівництва комунізму, підкреслив необхідність для успішного виконання завдань восьмого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР неухильного проведення комплексної механізації і автоматизації виробництва [див. 2, 41].

Автоматизація виробництва — настільки важливий шлях розвитку суспільного виробництва, що багато вчених вважають, що вигода людства від її застосування буде не меншою, ніж від атомної енергії.

Однак можливості здійснення автоматизації виробництва, використання всіх її переваг залежать від суспільного ладу, характеру виробничих відносин. У капіталістичному суспільстві з його економічними законами, спрямованими на збагачення пануючих класів і посилення експлуатації трудящих мас, автоматизація не може розвиватися на повну силу. Її соціально-економічні наслідки тут такі, що від її впровадження не тільки не одержують користі прості трудівники, а навпаки, вона несе їм ще більшу невпевненість у завтрашньому дні, безробіття, гноблення, погіршення матеріального становища і т. д. І це зрозуміло: з самого початку капіталістичного виробництва машина була зброєю буржуазії в боротьбі з робітниками, засобом витіснення живої праці мертвою, уречевленою у вигляді все більш продуктивних машин. Підкреслюючи це, К. Маркс писав, що машина гучно і навмисне прокламується і використовується капіталістом, як ворожа робітникові сила [1, 23, 412].

Засновник кібернетики Н. Вінер зазначав, що впровадження автоматичних машин викличе безробіття, порівняно з яким «сучасний спад виробництва і навіть криза 30-х років здаватиметься приємним жартом» [5, 166].

Програма КПРС, заперечуючи різні висловлювання і передбачення соціологів про те, що автоматизація виробництва, нібито, «омолодить» капіталізм, дасть йому можливість дальшого розвитку, вказує: «Капіталістична автоматизація вириває шматок хліба у робітника — зростає безробіття і знижується життєвий рівень» [3, 232]. Це підтверджується фактичними даними розвитку капіталістичного суспільства. Уряд США, наприклад, прямо змушений заявити, що автоматизація приведе до того, що кожного тижня приблизно 35 тисяч чоловік втрачатимуть роботу.

Буржуазні соціологи також відзначають, що хоч «автоматизація поліпшує умови роботи, але всупереч поширеній думці вона не підвищує рівня кваліфікації робітників». Це положення професор Уолтер Букінгем підкріплює результатами обстеження ряду машинобудівних фірм США, де 30% нового обладнання потребували більш низької кваліфікації робітників, 30% — по-

переднього рівня кваліфікації і тільки 27% вимагали застосування праці робітників високої кваліфікації [див. 8, 14].

Факти також свідчать, що автоматизація виробництва призводить до зниження заробітної плати робітників у капіталістичних країнах. Так, на одній з електростанцій США до автоматизації низькі ставки заробітної плати одержували 29% робітників, а після автоматизації — 44% робітників [6, 215].

Усе це доводить, що капіталізм не тільки не може широко впроваджувати автоматизацію виробництва, а й застосування її викликає дальше загострення внутрішніх суперечностей капіталізму, погіршення матеріального становища і культурного рівня трудящих мас. У Програмі КПРС сказано, що «виробничі відносини капіталізму надто вузькі для науково-технічної революції. Здійснити цю революцію і використати її плоди в інтересах суспільства може тільки соціалізм» [3, 232].

Французькі дослідники К. Венсен і В. Гроссен так характеризують суперечність застосування автоматизації в капіталістичному суспільстві: «Автоматизація несе капіталізму соціальну загрозу, відмова від автоматизації — економічну загрозу; все питання для капіталістичного світу полягає в цій суперечності, з якої він думає вибратися тільки за допомогою встановлення контролю над розвитком автоматизації. Але нагромаджені суперечності не можна розв'язати помахом чарівної палички, втручанням держави, яка сама перебуває на службі капіталістів» [4, 169].

Цю саму суперечність у капіталістичному суспільстві відзначав і Н. Вінер, який писав: «Ця нова наука (кібернетика — Б. Д.) ... веде до технічних досягнень, які створюють... величезні можливості і для добра, і для зла». Далі він підкреслює, що «вихід один — побудувати суспільство, засноване на людських цінностях, відмінних від купівлі — продажу» [5, 44 — 45].

Таким чином, навіть буржуазні вчені змушені визнати, що капіталізм гальмує розвиток продуктивних сил суспільства, стримує прогрес людства.

Усе більше й більше людей на земній кулі переконуються, що тільки на шляху соціалістичного перетворення можна домогтися прогресу науки й культури, прогресу самого людства.

Переконливим доказом переваг соціалізму перед капіталізмом є успіхи і досягнення світової соціалістичної системи, успіхи нашої країни.

У СРСР велика увага приділяється питанням розвитку продуктивних сил, особливо впровадженню в народне господарство найновіших досягнень науки і техніки, широкому розвитку комплексної механізації і автоматизації виробництва. «Прогрес науки і техніки в умовах соціалістичної системи господарства, — підкреслено в Програмі КПРС, — дає можливість найбільш ефективно використовувати багатства і сили природи в ін-

тересах народу» [3, 304]. «Суть економічної політики партії полягає в тому, — говорить в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — щоб на основі всілякого використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, піднесення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальший значний ріст промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і, завдяки цьому, добитися істотного піднесення рівня життя народу, більш повного задоволення матеріальних і культурних потреб усіх радянських людей» [9, 33].

Головною рисою науково-технічної революції є автоматизація виробництва, яка несе з собою в соціалістичному суспільстві якісні зміни в технології виробництва, енергетиці, знаряддях і предметах праці, в організації управління, в характері трудової діяльності людей. Вона справляє глибокий вплив на робітника, сприяючи піднесенню його свідченості й культури, розширенню науково-технічного світогляду [9, 33]. Автоматизація виробництва в соціалістичному суспільстві змінює місце людини в системі суспільного виробництва, приводить до зростання частки розумової праці в сукупній суспільній праці, сприяє здійсненню ленінського положення про те, що соціалізм забезпечує повний добробут і всебічний розвиток людини.

Восьмий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР передбачає великі успіхи нашої країни в галузі автоматизації виробництва. Як відзначав О. М. Косигін у доповіді XXIII з'їздові КПРС, «сучасна машина значно полегшить не тільки фізичну, а й розумову працю людини, зробить її більш ефективною». І тому, далі підкреслював О. М. Косигін, нашої країні треба освоїти серійне виробництво високомеханізованих і автоматизованих комплексів обладнання [2, 115 — 116, 126].

У п'ятирічному плані, який тепер завершує радянський народ, передбачено швидке переважне зростання галузей, що забезпечують технічний розвиток виробництва, його високу ефективність. Серед цих галузей важливе місце займає виробництво засобів механізації і автоматизації. Якщо обсяг промислового виробництва в цілому по країні за роки п'ятирічки передбачено збільшити на 47 — 50%, то виробництво приладів, засобів автоматизації і запасних частин до них — майже на 80%. Це навіть дещо більше, ніж піднесення обсягу продукції машинобудування і металообробки [2, 219, 221, 225].

На основі зростання суспільного виробництва, в тому числі впровадження автоматизації, в роки п'ятирічки накреслено збільшити національний доход країни на 38 — 41%, підвищити реальні доходи в розрахунку на душу населення приблизно в 1,3 раза; добитися дальшого піднесення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня народу [2, 214].

Під керівництвом КПРС радянський народ успішно виконує рішення XXIII з'їзду партії, добивається все нових перемог у справі розвитку економіки, підвищення рівня механізації і автоматизації виробництва, зростання добробуту й культури радянських людей.

Приріст промислової продукції за чотири роки п'ятирічки склав 39% проти 36 — 38%, передбачених розрахунками. Національний дохід за цей період збільшився на 31%, що відповідає запланованим темпам. Реальні доходи трудящих у розрахунку на душу населення за чотири роки п'ятирічки зросли на 26% проти 23% за планом [12].

У зв'язку з тим, що ще немає повних статистичних даних про підсумки розвитку народного господарства СРСР за чотири роки, проаналізуємо розвиток автоматизації і зростання добробуту народу нашої країни за період до 1968 р. включно.

Протягом 1966—1968 рр., тобто за три роки п'ятирічки, в нашій країні виробництво приладів, засобів автоматизації і запасних частин до них (в оптових цінах підприємств на 1 липня 1955 р.) збільшилося з 2096 млн. крб. у 1965 р. до 3180 млн. крб. у 1968 р. (в оптових цінах підприємств на 1 липня 1967 р. — 2188 млн. крб.) [11, 192], тобто більше, ніж на 50%. За 1969 р. порівняно з 1968 р. виробництво приладів і засобів автоматизації, а також запасних частин до них збільшилося на 18% і складало в нових оптових цінах підприємств 2562 млн. крб. [12]. Виробництво засобів обчислювальної техніки за цей же період піднялося з 245,3 млн. крб. до 519 млн. крб., тобто в 2,1 раза.

Виробництво автоматичних і напівавтоматичних ліній для машинобудування і металообробки збільшилося з 228 комплектів у 1965 р. до 313 комплектів у 1968 р. [11, 192, 258].

Це стало основою широкого впровадження засобів механізації і автоматизації у виробництво.

У виробництві електроенергії кількість котельних агрегатів з автоматичним регулюванням процесу горіння збільшилася з 1969 у 1965 р. до 2212 у 1968 р. Їх продуктивність зросла з 85 до 92% [11, 232].

За час 1965—1968 рр. значно зріс рівень механізованих робіт і на вугільних шахтах. Тут повністю механізовано зарубку і відбивку вугілля, його доставку в очисних забоях, відкатку вугілля і породи, навантаження вугілля і породи, навантаження вугілля в залізничні вагони, і т. д. [11, 240].

За той же період рівень механізації збирання залізної і марганцевої руди й породи при проходженні підземних гірничих виробок (без нарізних робіт) збільшився з 90,8 до 91,6%. Механізацію робіт по доставці руди із забою при підземному видобутку тепер в основному завершено [11, 245].

Обсяг механізованих робіт по рубанню лісу збільшився з 99,0% у 1965 р. до 99,2% у 1968 р., по підведенню деревини до

верхніх складів — з 96,6 до 96,7%, по вивезенню деревини — з 99,4 до 99,5% [11, 272].

У бавовняній промисловості кількість автоматичних ткацьких верстатів збільшилася з 194,1 тис. шт. у 1965 р. до 221,2 тис. шт. у 1968 р. [11, 297].

Значно зріс рівень механізації у сільському господарстві. Питома вага механізації в колгоспах і радгоспах країни по різних видах сільськогосподарських робіт складала у процентах до загального обсягу даного виду робіт [11, 418; 10, 400]:

98% — очищення зерна, 89% — навантаження при вивезенні його з току, 88% — садіння картоплі, 87—75% — міжрядна обробка цукрового буряка, овочів та бавовни, 78% — збирання комбайнами кукурудзи на зерно та ін.

У 1968 р. основні польові роботи в колгоспах (оранка, сівба зернових, бавовни і цукрового буряка, збирання зернових і силосних культур) повністю механізовані.

Значно зріс рівень механізації у тваринництві. Так, механізація доїння корів за період 1965 — 1968 рр. зросла з 27 до 41%, механізація подачі води на фермах великої рогатої худоби — з 53 до 66%, на свинарських фермах — з 65 до 82%; механізація роздачі кормів на фермах — з 3 до 8%; механізована стрижка овець (процент овець, стрижених електроагрегатами) — з 3,86 до 88% [10, 401; 11, 419].

Рівень механізації на під'їзних коліях промислових підприємств і організацій підвищився з 89% у 1965 р. до 93% у 1968 р., на вантажних дворах залізниць Міністерства шляхів сполучення за той самий період — з 79 до 85% [11, 469].

У цілому по промисловості країни на 1 липня 1965 р. було механізованих поточних ліній (включаючи напівавтоматичні) 42 947, автоматичних ліній — 598, комплексно-механізованих, автоматизованих цехів — 8579 і підприємств — 1966 [13, 44 — 45]. За роки цієї п'ятирічки їх кількість збільшилася.

До 1970 р. в промисловості СРСР було встановлено понад 82 тис. механізованих і автоматичних ліній [14]. У промисловості УРСР на I.VII. 1969 р. було 14,7 тис. механізованих і автоматичних ліній, понад 6 тис. комплексно-механізованих, автоматизованих і комплексно-автоматизованих цехів і дільниць, 622 підприємства по основному виробництву і 247 підприємств у цілому [15]. На Харківщині тільки за 9 місяців 1970 р. було впроваджено у виробництво 76 механізованих, 21 автоматизованих та напівавтоматизованих ліній, зроблено комплексно-механізованих 4 цехи і 29 дільниць. В 1970 р. в області працювало понад 60 ЕОМ.

Зростання соціалістичного виробництва, підвищення рівня його механізації й автоматизації є основою піднесення добробуту народу і його культури.

У нашій країні безробіття було повністю ліквідовано вже наприкінці 1930 р. Середня чисельність робітників і службовців у народному господарстві країни збільшилася з 76,9 млн. чол. у 1965 р. до 85,1 млн. чол. у 1968 р. [11, 547; 12] і 87,9 млн. чол. у 1969 р. [10, 566; 11, 554]. У 1969 р. в окремих галузях і районах навіть відчувалася нестача робочої сили.

За період 1965 — 1968 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві з додатком виплат і пільг, одержаних із суспільних фондів споживання, збільшилася з 129 крб. до 151 крб., а робітників промисловості — з 138 до 163 крб.

Ці дані характеризують розмір заробітної плати з додатком виплат і пільг у розрахунку на одного робітника. Коли враховувати, що в сім'ях робітників і службовців працює не один чоловік, то в розрахунку на одну сім'ю середньомісячна заробітна плата з додатком виплат і пільг збільшилася з 206 до 242 крб.

Крім того, держава витрачала додатково до заробітної плати робітників і службовців у розрахунку на сім'ю в 1965 р. 140 крб., а в 1968 р. — 170 крб. на рік на спорудження житла, шкіл, культурно-побутових і медичних установ [10, 556; 11, 554].

У 1969 р. заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві країни склала 117 крб., проти 96,5 крб. у 1965 р. і 112,6 крб. у 1968 р. Заробітна плата з додатком виплат і пільг з суспільних фондів споживання становила 157 крб. у 1969 р., проти 151 крб. в 1968 р. і 129,2 крб. у 1965 р. [10, 567; 11, 555; 12].

Важливим показником піднесення народного добробуту в нашій країні є скорочення тривалості робочого тижня. У 1960 р. було завершено розпочате в 1956 р. переведення всіх робітників і службовців на семи-і шестигодинний робочий день. Переведення на скорочений робочий день було здійснено при збереженні без змін заробітної плати, а в зв'язку з одночасним проведенням упорядкування заробітної плати остання була підвищена, особливо в низькооплачуваних робітників.

Середня тривалість робочого тижня робітників промисловості в 1968 р. складала 40,7 години. З урахуванням скорочення робочого дня у передсвяткові дні, з урахуванням святкових днів понад звичайні вихідні, середня тривалість робочого тижня робітників промисловості склала в 1968 р. 40 годин, а середня тривалість робочого тижня всіх робітників і службовців у народному господарстві СРСР з урахуванням скороченого робо-

чого дня учителів, медичних та інших працівників — 39,4 години [11, 567].

Середня тривалість відпустки дорослих робітників і службовців збільшилася з 19,3 робочих дня в 1964 р. до 20,9 робочих днів у 1968 р. [11, 558].

Удосконалення соціалістичного виробництва, піднесення його рівня механізації й автоматизації викликає збільшення кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, піднесення рівня освіченості робітників.

На 15 листопада 1965 р. в народному господарстві СРСР було 12 066 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, в тому числі 4891 з вищою освітою. На 15 листопада 1968 р. загальна кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві, складала вже 14 957 тис. чол., у тому числі 6043 тис. з вищою освітою [11, 558].

У 1965 р. в училищах і школах професіонально-технічної освіти було підготовлено 1042 тис. робітників, у 1968 році — 1406 тис. робітників.

Кількість робітників і службовців, навчених новим професіям і спеціальностям, у 1965 р. склала 3970 тис. чол., у 1968 р. — 4257 тис. чол. Усього ж кількість робітників і службовців, які пройшли навчання по підвищенню кваліфікації, в 1965 р. становила 10 096 тис. чол., у 1968 р. — 11 109 тис. чол. Крім того, у 1968 р. було підготовлено школами фабрично-заводського учнівства (школами ФЗУ) при промислових підприємствах, а також школами й училищами при інших підприємствах 120 тис. кваліфікованих робітників [11, 34].

Кількість робітників, які мають вищу, середню (повну і неповну) освіту, що припадає в середньому на 1000 чоловік населення, збільшилася з 386 на 15 січня 1959 р. до 500 чол. на 1 січня 1967 р., а в промисловості ці показники збільшилися відповідно з 451 до 594. Кількість колгоспників, які мають вищу, середню (повну і неповну) освіту, відповідно зростає з 226 до 330 [7, 21]. Це означає, що половина всіх робітників і 33% селян мали вищу, середню (повну і неповну) освіту. Незважаючи на значні досягнення в піднесенні загальної освіти робітників і селян, слід разом з тим відзначити, що 50% робітників не мало семирічної і восьмирічної освіти, а в частини робітників не було навіть 4-класної освіти (у 1959 р. — в 19,6%). Промислових низькокваліфікованих робітників ще досить великий (на 1 серпня 1962 р. — 37,7% робітників промисловості, тарифікованих за 6-розрядною сіткою, мало низький розряд 1-й і 2-й. Робітники вищої кваліфікації 5-го і 6-го розрядів складають 13,5% [7, 81].

Підвищення культурно-технічного рівня трудящих нашої країни дає можливість посилювати творчу активність робітників, що знаходить вираження у зростанні кількості винахідників і раціоналізаторів. Так, якщо в 1965 р. в народному господарстві СРСР було 2935 тис. винахідників і раціоналізаторів, то у 1968 р. їх кількість зросла до 3258 тис. У 1965 р. вони внесли 4126 тис. пропозицій, у 1966 — 4126 тис., у 1967 р. — 4167 тисяч. Всього за три роки п'ятирічки раціоналізаторами і винахідниками було внесено 12 434 тис. пропозицій, з яких було впроваджено у виробництво 9013 тис. пропозицій [11, 124].

Таким чином, механізація і автоматизація виробництва в умовах капіталізму викликає погіршення становища трудящих мас. У соціалістичному суспільстві, де все підпорядковане інтересам народу, підвищення рівня механізації і автоматизації виробництва сприяє зростанню матеріального добробуту трудящих, піднесенню їх культурного рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
2. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1966.
3. XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенограф. звіт, т. 2. Держполітвидав УРСР, Київ, 1962.
4. К. Венсан, В. Гроссен. Курс на автоматизацію. М., 1959.
5. Н. Винер. Кибернетика и общество. М., 1958.
6. В. И. Громека. Автоматизация и капитализм. «Экономика», 1964.
7. Классы и социальные слои и группы в СССР. «Наука», 1968.
8. И. Коноваленко, Б. Омеляненко. Технический прогресс и рабочие кадры. Профиздат, 1969.
9. Ж. «Коммунист», 1970, № 1.
10. Народное хозяйство СССР в 1965 году. М., 1966.
11. Народное хозяйство в 1968 году. Статистический ежегодник. «Статистика», 1969.
12. Газ. «Правда», 25 января 1970 г.
13. Страна Советов за 50 лет. М., 1967.
14. СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции. Изд-во «Статистика», М., 1970, стор. 10.
15. Українська РСР в цифрах в 1969 році. Стат. довідник. Київ, 1970, стор. 5.

В. І. ЛЕНІН ПРО ДВА ТИПИ АГРАРНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ І АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНІ

М. І. Бондаренко

Два шляхи розвитку сільського господарства, що ведуть до капіталізму, визначились в Росії ще при підготовці реформи 1861 р. Один з них, як підкреслював В. І. Ленін, полягав у надто повільному переростанні поміщицьких господарств в капіта-

лістичні, що приводило селян до багаторічного гноблення. З метою одержання прибутку в сільському господарстві поміщики намагаються зберегти звичну експлуатацію, основою якої є «не відділення робітника від землі, а примусове прикріплення до неї розореного селянина, не капітал власника, а його земля, не реманент власника латифундій, а старовинна соха селянина, не прогрес землеробської культури, а стара доволі стара рутинна, не «вільні найми», а закабалення лихварству» [1, 15, 131]. Цей так званий пруський шлях розвитку капіталізму захищали поміщики і царський уряд, зберігаючи великі латифундії, де поєднуються кріпосницькі форми експлуатації з капіталістичними. Об'єкт експлуатації — селянин, батрак, прив'язаний до землі, є дешевим напівкріпосним робітником, бо при відробітках ціни за працю, звичайно, більш ніж вдвічі нижчі порівняно з капіталістичним наймом. Цей шлях гальмує впровадження машин і механізмів, передових агротехнічних засобів, розвиток виробничих сил взагалі, оскільки у розореного селянина не було будь-якого економічного стимулу до переходу на капіталістичну систему виробництва.

Але існував ще інший шлях — шлях розвитку товарно-господарських відносин в сільському виробництві, які справляли значний вплив на одержання прибутку в господарствах, що йшли цим шляхом. Основу його становить селянське фермерське господарство, яке сприяє більш безболісному для селян знищенню залишків феодалізму. Будучи звільненим від кріпосницької експлуатації, селянське господарство стає основою для бурхливого розвитку капіталізму в землеробстві. Це шлях революційної селянської чистки земель для капіталізму. Однак слід відзначити, що В. І. Ленін, розглядаючи американський шлях як більш прогресивний, підкреслював обмежений характер цієї прогресивності, ілюструючи свій висновок прикладами розвитку капіталізму в землеробстві США.

Головним критерієм, за допомогою якого визначається пруський або американський шлях розвитку сільського господарства, В. І. Ленін визнавав присутність або відсутність поміщицького господарства, бо «...поміщицьке землеволодіння є головною причиною відсталості і застою» [1, 15, 117].

Умови, за яких було скасовано кріпосне право на Україні, визначили істотні особливості подальших аграрних відносин. Реформа не позбавила селянство від злиднів. На Україні, як і в цілому в Росії, збереглися напівкріпосницькі форми експлуатації селян у вигляді різних повинностей, натуральних оплат і оброку. Ці форми експлуатації поєднувались тут з капіталістичними.

«На кінець XIX століття феодальна або кріпосницька земельна власність дворянства продовжує обіймати величезну більшість усієї приватної земельної власності...» [1, 15, 55].

В. І. Ленін показав, що обробка поміщицької землі працею та інвентарем селян є прямим пережитком середньовічної барщини. Збереженню системи відробітків сприяла як кріпосницька політика царизму, зацікавленого в збереженні «позаекономічного примусу», так і відсутність у поміщиків достатнього капіталу для переходу до найманої праці. Однак об'єктивні умови, що вели сільське господарство на капіталістичний шлях розвитку, перетворювали також відробітки, які вже міг виконати і сільський пролетарій. Великі капіталістичні господарства, застосовуючи вільнонайману працю з метою виробництва продукції для продажу, інтенсивно розвивались, одержували великий прибуток за рахунок експлуатації селян, позбавлених землі. Що ж до дрібних селянських господарств, то вони в цей період зберігають напівкріпосницькі риси, зазнають широкого процесу експропріації. Аналізуючи селянські відносини в поміщицькому і селянському надільному землеволодінні, а також ставлячи питання про необхідність їх чистки, В. І. Ленін писав, що ця чистка в першу чергу повинна торкнутися земель поміщицьких і надільних селянських, бо і те, і друге землеволодіння тепер, у даному вигляді, прирівнювалося до відробітків, до панщини, до закабалення, а не до вільного, капіталістично розвинутого господарства [див. 1, 13, 242 — 243].

Система відробітків — джерело пригноблення і експлуатації селян, широко застосовувалася на Україні і значною мірою охороняла поміщицькі господарства від руйнівного впливу капіталістичної конкуренції. Селяни також зазнавали жорстокої експлуатації з боку промислових капіталістів і торговців через те, що ціни на промислові вироби були досить високими. При цьому капіталісти і торговці всіляко сприяли зниженню цін на продукти сільського господарства. Шляхом величезної кількості прямих і непрямих податків, незліченних штрафів, процентів на займи, орендної плати буржуазна держава експлуатує селян. Розорене селянство є джерелом дешевої робочої сили. Шляхом відробітків виконуються основні сільськогосподарські роботи в господарствах поміщиків і сільських буржуа. Особливо широко застосовувалася обробка землі з половини врожаю, косовиця — з третьої копії і т. ін. «Кількість споловини оброблюваних селянами земель досягає 21 — 68% власних селянських земель...» [1, 20, 218], — писав В. І. Ленін. Селянин брав землю у поміщика за відробітки або з половини врожаю. Відробітки значною мірою збереглися в Харківській, Полтавській і особливо в Чернігівській губерніях. За відомостями на 1903 р. в Чернігівській губернії орендування з половини врожаю досягли 56%, половинна оренда з грошовою доплатою — 14% і тільки 30% оренд були грошовими [6, 72]. Характеризуючи половинний обробіток землі, В. І. Ленін писав, що він є одним з різноманітних відробітків. Для відробіткового поміщицького гос-

подарства потрібний селянин, наділений землею, що має хоч якийсь живий чи мертвий інвентар. Необхідно також, щоб цей селянин був пригнічений злиднями, які змушують його вдаватися до кабали. Селяни мали земельні наділи, що не забезпечували їм навіть прожиткового мінімуму. Ось які земельні наділи були тоді в селян:

Земельні наділи селян України¹

Райони України	% господарств, що не мають посіву	% господарств, що засівають до 1 дес.	% господарств, що засівають від 1 до 3 дес.	% господарств, що засівають від 3 до 6 дес.	% господарств, що засівають від 6 до 9 дес.	% господарств, що засівають від 9 до 19 дес.
Правобережжя	13,5	24,8	42,3	15,1	2,7	1,1
Лівобережжя	18,6	13,5	25,1	23,2	10	9,5
Степ	19,1	7,1	22,3	24	13,6	13,9

¹ Таблицю складено на основі [3, 49].

Ці дані свідчать про глибоку диференціацію села. Селяни, які засівали до 3 дес. складали на Україні більшість. З цих жалюгідних клаптиків землі не можна було жити, на них можна було тільки вмерти голодною смертю.

Прямим пережитком феодално-кріпосницького землеволодіння були великі поміщицькі латифундії, що становили основу кріпосницької експлуатації селянства. На Україні 24,6% (10 855 тис. дес.) приватновласницьких земель належало 32 495 дворянам [5, 48], методам господарювання яких властиві докапіталістичні кріпосницькі риси. 27 українських поміщиків володіли 17 42 408 дес. землі, тобто у середньому на одне господарство припадало 64 533 десятин [7, 19].

Пережитки середньовіччя у землеволодінні України зустрічаються повсюдно... «Залишки кріпосництва на селі виявилися далеко сильнішими, ніж ми думали, вони викликали загальнонаціональний рух селянства, вони зробили з цього руху пробний камінь усієї буржуазної революції» [1, 13, 255]. Жорстока експлуатація селян не обмежувалась їх працею на поміщика. Селянство змушене було сплачувати величезні суми різних податків, що було їм надто не під силу.

Виявленням середньовічного характеру надільного землеволодіння було розповсюдження по Україні черезполосиць. У південних губерніях України селянські господарства з кількістю смуг до 5 на двір становили 27,6%, від 6 до 10 смуг — 49,3%, від 11 до 20 — 16,7% [4, 54].

Таким чином, хоч на півдні України і в частині губерній Правобережжя до початку XX ст. капіталістичне землеволодіння зміцнилось, а селянські й поміщицькі господарства еволюціонізувались в сторону капіталізму, капіталістичні виробничі відносини були придушені кріпосницькими відносинами. В українському селі все ще панував економічний примус і залежність. Поряд з цим аграрне господарство південно-степової частини України привертало увагу В. І. Леніна тому, що кріпосницькі відносини тут були слабшими. Особливо широких розмірів набула боротьба за капіталістичне фермерство, сюди вирушила маса жителів інших губерній, створюючи ринок робочої сили. Сільське господарство цього району відзначалось найбільшою товарністю. Все це сприяло швидкому розвитку виробничих сил у сільському господарстві, забезпечувало більш високий життєвий рівень селянства, створювало найкращі умови для розвитку капіталізму у сільському господарстві.

На півдні України оселилися ті, хто мав гроші і одержував прибутки. Сюди потекли вільні капітали, створюючи комерційно-ринкову обстановку. Шляхом капіталізму південна Україна пішла раніше і швидше від інших губерній, що вплинуло на хід розвитку капіталістичних відносин у землеволодінні всієї України. Надільна земля тут все більше втягувалася товарно-грошовими відносинами в товарооборот і потрапляла до рук куркуля, який перетворився на великого земельного власника, застосовував найману працю. Розвиваючись за законами товарного виробництва, великі господарства потребували найманої робочої сили.

«...Селяни нижчих економічних груп, — писав В. І. Ленін, — змушені продавати свою робочу силу; навпаки, представники вищих груп мусять купувати її, бо власних робітників уже недосить для обробітки їх великої посівної площі» [1, 1, 29]. Селяни, які не мали засобів для власного утримання, йшли у найми. Розорення селянства, що відбувається під впливом зростання товарно-грошових відносин, сприяло переходу поміщиків до обробки землі найманими робітниками. За переписом 1910 р. в Полтавській губернії, наприклад, нараховувалось 133 138 найманих робітників, які працювали в 34 893 господарствах [8, 93 — 94].

Збільшенню резервної армії найманих робітників сприяло застосування сільськогосподарських машин. Характеризуючи становище справ у землеробстві півдня України, В. І. Ленін відзначив, що «машини витісняють найманих робітників і ство-

рюють у землеробстві капіталістичну резервну армію» [1, 3, 193].

Застосування найманої праці в землеробстві має деякі специфічні особливості. Праця найманих робітників тут у декілька разів інтенсивніша, і, отже, відіграє більшу роль, ніж у промисловості, а власник цієї праці одержує більший чистий прибуток. Органічна будова капіталу в сільському господарстві нижча, ніж у промисловості, за рахунок меншої кількості постійного капіталу, що для найманих робітників означає посилення експлуатації. Норма останньої у землеробстві перевищує її в промисловості.

Застосування найманої праці на Україні найбільш виявляло себе в масовому пересуванні сільськогосподарських найманих робітників у південні губернії. Напрямок відходу вільних селян було переселення з густонаселених районів, де не було вільної земельної площі, в райони мало заселені, з великою кількістю вільних земель, що давало можливість застосовувати працю прийшлих робітників. «Масове пересування робітників, — писав В. І. Ленін, — створило особливі форми наймання, властиві високорозвиненому капіталізмові» [1, 3, 202]. Головною причиною, що примушувало селян до переселення, було перш за все малоземелля. Основну масу переселенців України становило бідніше селянство, яке або вже було розорене, або йшло шляхом розорення.

Позбавлення селян засобів виробництва, потреба землевласників, що капіталізувалися, в найманій праці в сільському господарстві впливали на створення внутрішнього ринку, який зростав «...внаслідок перетворення в товар, з одного боку, продукту торговельного, підприємницького землеробства; з другого боку, — внаслідок перетворення в товар робочої сили, яку продає незаможне селянство» [1, 3, 51].

Застосування найманої праці різко підвищувало продуктивність праці порівняно з поміщицьким господарством, заснованим на праці незалежних селян.

Намагаючись одержати прибутки в сільському господарстві, капіталіст збільшує вкладення капіталу в землю, що приводить до одержання більшої маси продукції при найменших затратах праці і засобів виробництва. Це дозволяє капіталісту більш інтенсивно розвивати своє господарство, а інтенсифікація сприяє одержанню додаткової вартості у вигляді диференційної ренти. Процес інтенсифікації нерозривно пов'язаний з процесом спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що є результатом суспільного поділу праці. «...Відокремлення промисловості обробної від добувної, мануфактури від землеробства, перетворює і саме землеробство в промисловість, тобто в галузь господарства, що виробляє *товари*. Той процес спеціалізації, який відокремлює один від одного різні види обробки продуктів, створюючи все більше й більше число галузей промисловості, —

проявляється і в землеробстві, створюючи спеціалізовані райони землеробства (і системи землеробського господарства), викликаючи обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але й між різними продуктами сільського господарства» [1, 3, 18 — 19].

Розвиток капіталістичних відносин в українському селі обумовлював розпад, розшарування селянства, що супроводилося його пролетаризацією. До цього селянство спонукали об'єктивні економічні закони капіталізму. Диференціація українського селянства і збільшення рядів сільськогосподарського пролетаріату відбувалося під впливом спеціалізації і розвитку капіталістичних відносин у сільськогосподарському виробництві.

В. І. Ленін, проаналізувавши дані земської статистики Півдня України, показав процес диференціації селянства. Ці дані, писав він, доводять буржуазність економічних відносин у селянстві. Вони наочно вказують на антагоністичні класи в середовищі цього «общинного» селянства і притому такі класи, що тільки й властиві капіталістичній організації суспільного господарства [2, 46, 3—4].

На Україні чимало селян додавали до своєї надії нові ділянки купленої землі, забезпечували себе сільськогосподарським інвентарем. Вони вели господарство на основі товарно-грошових відносин, що дозволяло виробляти товари на ринок і поступово перетворювалися з дрібних на середніх і великих підприємців. Куркульська верхівка зосередила в своїх руках не тільки землю, але і основну масу живого і мертвого інвентаря. Це поглибило процес обезземелення селянських господарств.

«Таким чином, — пише В. І. Ленін, — розгляд характеру господарства в усіх підрозділах нижчої групи приводить до того безсумнівного висновку, що хоч більшість селян і має невеликі посіви, проте переважним джерелом засобів до життя є у них продаж своєї робочої сили. Всі селяни цієї групи — більше наймані робітники, ніж господарі-землероби» [1, 1, 40].

Щодо двох вищих груп, до яких В. І. Ленін відносив середні селянські господарства, що мали до 25 десятин, і багаті — від 25 десятин і вище, то вони ведуть свої господарства на комерційних засадах, тобто їх землеробство є торговим, бо воно «...перетворюється вже в капіталістичне, бо розміри посізу в заможних селян перевищують робочу норму сім'ї..., змушуючи їх *вдаватися до наймання робітників...*» [1, 3, 50 — 51].

Так, процеси, що відбувалися в сільському господарстві, з одного боку, сприяли утворенню лишків сільськогосподарської продукції, яку необхідно було продати, а з другого боку, привели до розорення селянства, до перетворення його робочої сили в товар. Все це створювало умови для зростання внутрішнього ринку, переходу дрібних, а нерідко і середніх власників на становище сільськогосподарських пролетарів і напівпролетарів.

Економічна могутність окремих класів і класових груп в сільському господарстві визначалася, таким чином, не тільки землеволодінням, але й питомою вагою в землекористуванні, посівною площею, ступенем застосування живого і мертвого інвентаря.

У сільському господарстві України до кінця ХІХ ст. головними знаряддями обробітку землі були дерев'яний плуг, дерев'яні борони і соха (косуля), а для збирання зернових — коса і серп. Такий примітивний рівень сільськогосподарської техніки визначав і рівень агрокультури в землеробстві. Відсутність добрив, трипільна сівозміна, мілка оранка, черезсмулля, що часто зустрічалось, — все це не тільки знижувало врожайність, але й призводило до втрати земельними ділянками їх початкової родючості.

Якщо посилення капіталістичних відносин на селі супроводилося технічним переозброєнням сільського господарства, сприяло удосконаленню сільськогосподарських машин і механізмів, кількість яких до даного періоду у великих господарствах значно збільшилось, то засоби виробництва в селянських господарствах дореволюційної Росії і України продовжували залишатися на дуже низькому рівні. Об'єктивні суспільно-економічні умови, що прирікали селянство на злиденне існування, сприяло цьому. Загальна маса селян, придушена нещадною експлуатацією, доведена до злиднів, не в змозі була придбати більш досконалі засоби виробництва, не могла підняти урожайність своїх земельних ділянок.

Характеризуючи стан справ у сільському господарстві Півдня України, В. І. Ленін виходив з того, що «...чим вільніше селянство, чим менше тиснуть на нього залишки кріпосного права (на півдні, напр., є всі ці сприятливі умови), нарешті, чим краще загалом і в цілому забезпечене селянство землею, тим сильніший є розклад селянства, тим швидше йде утворення класу сільських підприємців-фермерів» [1, 15, 114].

Однак для повної перемоги американського шляху в сільському господарстві на Україні необхідні були умови, які могла забезпечити буржуазно-демократична революція. До них відносився:

1. Перемога революції і встановлення буржуазно-демократичного ладу, здатного здійснити аграрну революцію.

2. Конфіскація поміщицьких земель у країні і передача їх селянству. «Націоналізація землі = селянська ломка старого землеволодіння є економічна основа американського шляху» [1, 16, 101].

3. Наявність буржуазно-демократичних свобод, що забезпечують вільну працю селянина на вільній землі.

4. Відсутність політичної «надбудови», що відстоює збереження феодальних пережитків в інтересах панівного класу і т. д.

Але на Україні не тільки не було таких умов, а, як зазначалося вище, тут збереглося ще поміщицьке землеволодіння та інші пережитки кріпосництва.

Розвиток Півдня і Правобережжя України, не говорячи вже про губернії Лівобережжя, в умовах залишків кріпосництва, без здійснення політичного і аграрного перевороту не міг піти американським шляхом.

Панування поміщиків-кріпосників на чолі з самодержавством, величезні залишки феодально-кріпосницьких відносин в економічному і політичному житті України, приватна власність на землю — все це свідчило, що сільське господарство України не могло розвиватися по американському шляху. Розвиток капіталістичних відносин в умовах України, як і всієї Росії, при значних залишках кріпосництва відбувався пруським шляхом. «...В Росії, — писав В. І. Ленін, — далеко, далеко ще не склалися капіталістичні аграрні порядки» [1, 15, 31].

Що ж до висловлювань, які зустрічаються у В. І. Леніна при характеристиці аграрних відносин на Півдні України «американський розвиток», «американський ріст» тощо, то, на нашу думку, їх слід розуміти як наявність тільки окремих рис чи елементів американського шляху. Характеризуючи розвиток сільськогосподарського виробництва на Півдні України, В. І. Ленін постійно порівнював його з аграрними відносинами центру Росії, де середньовічний гніт у той час був ще сильніший.

В. І. Ленін, розглядаючи два шляхи еволюції капіталізму в сільському господарстві, відзначав, що «...перед Росією *тільки один* шлях буржуазного розвитку. Але форми цього розвитку можуть бути двоякі. Залишки кріпосництва можуть відпадати і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, тобто шляхом реформи і шляхом революції» [1, 13, 209].

Звідси В. І. Ленін робить висновок, що поміщицьке господарство, засноване на відробітках, є економічно-реакційним, і його знищення вкрай необхідне.

На Україні, за визначенням В. І. Леніна, були дещо кращі умови для американського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві, але він розглядав Україну, зокрема її південно-степовий район, лише як порівняно вільні околиці.

Селяни, придушені середньовічними пережитками, боролися за американський шлях.

«Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття поставило на розв'язання суспільним класам завдання: покінчити з кріпосницькою старовиною і очистити землеволодіння, очистити всю дорогу для капіталізму, для росту продуктивних сил, для вільної і відкритої боротьби класів» [1, 15, 120].

В. І. Ленін передбачав, що націоналізація землі відкриває можливості для найповнішого вираження економічної необхідності в галузі аграрних відносин, яка на перше місце ставила повне знищення всіх залишків кріпосництва в сільському господарстві, що з часом перетворило б селянина в активного прихильника націоналізації землі.

Таким чином, необхідність націоналізації землі в умовах Росії була викликана не традиціями приватної власності російських селян на землю, які були слабшими, ніж на заході, а перш за все тим, що тільки шляхом націоналізації землі російське землеволодіння може бути звільнене від пут середньовіччя. Селянин хоче бути власником, але на землі «вільній» від кріпосництва, що створює матеріальну основу прагнення селян до націоналізації землі.

Характеристика соціально-економічних умов в українському селі в пореформений період дає можливість зробити висновок про те, що скасування кріпосного права підірвало панщинну систему в сільському господарстві. Перш за все, реформа перетворила натуральне господарство, підірвала владу поміщика над селянами. Створились умови для переходу поміщицьких господарств на капіталістичний шлях розвитку, а селянин дістав можливість викупити свою землю в повну власність. Однак, як це показано вище, реформа висунула цілий ряд перешкод для швидкого зростання капіталістичних відносин на селі.

Ленінське вчення про два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві в період боротьби селянства за землю мало велике політичне значення. Розв'язанню селянського питання шляхом реформи зверху був протиставлений революційний шлях боротьби за землю, за знищення пережитків середньовіччя шляхом націоналізації землі, що, безсумнівно, передбачало докорінний політичний переворот у країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 1, 3, 13, 15, 16, 20.
2. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 46.
3. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., изд. АН СССР, 1954.
4. О земле. Госполитиздат, 1921.
5. Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. М., 1955.
6. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1904 г. Чернигов, 1906.
7. Статистические землевладения 1905 г. Свободные данные по 60 губерниям Европейской России. СПб, 1907.
8. Статистичний довідник по Полтавській губернії на 1917 рік. Полтава, 1917.

ЗАКОН ВІДПОВІДНОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ РІВНЮ І ХАРАКТЕРУ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ

К. М. Олійник

Засновники марксизму-ленінізму розкрили і науково обґрунтували не тільки взаємозалежність продуктивних сил і виробничих відносин, але і їх відносну самостійність розвитку. Останнє обумовлено тим, що розвиток продуктивних сил і виробничих відносин відбувається не тільки в результаті зіткнення їх одного з другим (у першу чергу зіткнення виробничих відносин з продуктивними силами, рівню і характеру яких вони повинні відповідати), а і на основі властивих їм внутрішніх законів. Інакше кажучи, хоч внутрішнім імпульсом розвитку будь-якого способу виробництва завжди залишається діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, разом з тим кожна з сторін способу виробництва, в свою чергу, має іманентний їй механізм руху (знов-таки внаслідок примату продуктивних сил у розвитку, останні, зрештою, визначають розвиток виробничих відносин).

Політична економія перш за все вивчає іманентні закони розвитку виробничих відносин, а також соціально-економічні закономірності, що виражають взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин.

Марксизм-ленінізм вчить, що в основі життя суспільства лежить процес виробництва в його конкретно-історичній формі. Необхідною умовою будь-якого процесу виробництва є не тільки наявність відомих трьох моментів праці (робочої сили, предметів і засобів праці), але і їх дійсне об'єднання і функціонування, тобто взаємодія робочої сили і засобів виробництва. «Хоч би які були суспільні форми виробництва, — писав К. Маркс, — робітники і засоби виробництва завжди залишаються його факторами. Але перебуваючи в стані відокремлення одні від одних, і ті і другі є його факторами лише в можливості. Для того щоб взагалі виробляти, вони повинні з'єднатися. Той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи суспільного ладу» [1, 24, 40 — 41]. Звідси виходить, що політична економія розглядає об'єктивні (засоби виробництва) і суб'єктивні (робоча сила) фактори виробництва не тільки як носіїв продуктивних сил, але і як носіїв виробничих відносин.

Політико-економічний аспект суті продуктивних сил, взаємодії і розвитку їх факторів розглядався Марксом у «Капіталі», а також дістав відтворення в ряді інших робіт класиків марксизму-ленінізму. Зокрема, роль суспільної людини — носія сукупної робочої сили вони розуміли як обов'язковий «суб'єкт» виробництва. озброєна знаннями, виробничим досвідом і на-

вичками праці, суспільна людина є основною продуктивною силою, яка створює всі знаряддя праці і використовує їх механічні, фізичні та хімічні властивості «для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі» [1, 23, 177]. У «Капіталі» К. Маркс підкреслював, що без людини немає праці, що без живої праці мертві і засоби виробництва, що в процесі виробництва сама техніка неодмінно виступає у вигляді «продуктивних органів суспільної людини» [1, 23, 355] або предметних моментів живої праці.

Отже, марксизм-ленінізм виходить з того, що з «усіх знарядь виробництва наймогутнішою продуктивною силою є сам революційний клас» [1, 4, 178].

Підкреслюючи провідну роль трудящих у суспільному виробництві, марксистсько-ленінська економічна теорія разом з тим далека від применшення або приниження значення засобів виробництва — об'єктивного фактора продуктивних сил суспільства. Більше того, в ній наголошується на їх визначальній ролі в розвитку виробництва. Адже на кожному історичному ступені життя суспільства певні засоби праці виступають провідниками впливу робочої сили на предмет праці, визначають продуктивність останньої, є основою технічного прогресу. У першому томі «Капіталу» К. Маркс зазначав, що рівень розвитку засобів виробництва і особливо знарядь праці є мірилом ступеня розвитку робочої сили і її панування над силами природи, а також своєрідним показником «тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» [1, 23, 177].

Разом з тим засоби виробництва є об'єктом власності. Саме ці сторони виробництва — рівень їх розвитку і форма привласнення — визначають характер, спосіб і соціальні наслідки їх використання, тобто певну соціально-економічну форму засобів виробництва для кожної формації. З другого боку, форма привласнення засобів виробництва є визначальною по відношенню до форми привласнення робочої сили, характеру і способу її об'єднання з засобами виробництва, з усіма соціально-економічними наслідками, що випливають звідси.

Таким чином, виступаючи об'єктивними матеріальними умовами суспільного виробництва, обидва фактори продуктивних сил разом з тим є матеріально-речовими носіями виробничих відносин. Інакше кажучи, обидва фактори продуктивних сил в їх єдності складають матеріально-речовий зміст виробничих відносин, а спосіб і характер їх об'єднання визначає соціально-економічний зміст останніх. Звідси зрозуміло, що вивчення будь-якого процесу виробництва передбачає аналіз суті його факторів, характеру і способу їх поєднання, а також загальних і специфічних законів їх взаємодії і розвитку. Вже тільки та обставина, що йдеться про фактори самих продуктивних сил, свідчить про багатогранність сторін їх зіткнення і взаємодії,

а також про наявність ряду законів, що виражають ці зв'язки. Розглянемо деякі з них.

Марксизм-ленінізм вчить, що розвиток і удосконалення суспільного виробництва є загальним законом розвитку людського суспільства. Безперервний розвиток і удосконалення охоплюють всі сторони виробництва. Визначальна роль тут належить продуктивним силам. К. Маркс неодноразово підкреслював, що зміни в будь-якому способі виробництва розпочинаються найчастіше із змін засобів праці. У першому томі «Капіталу» К. Маркс дав класифікацію засобів праці¹, особливо виділивши при цьому найбільш динамічну їх частину — знаряддя виробництва, які він назвав «кістковою і мускульною системою виробництва»². Історичний шлях розвитку цієї частини засобів праці почався із створення найпростішого знаряддя виробництва. У роботі «Злидні філософії» К. Маркс відзначив найбільш загальні закони розвитку знарядь виробництва, поклавши в основу періодизації прогресу техніки розвиток знарядь виробництва і енергетики, тобто двигуна, що приводить їх в рух [див. 1, 4, 150]. Пізніше в «Капіталі» та інших роботах К. Маркс конкретизував свою точку зору з даного питання.

За всю історію суспільного виробництва засоби виробництва, зокрема знаряддя праці, пройшли тривалий шлях розвитку: від кам'яного ручного рубила і загостреної палиці до автоматичної системи машин, космічних кораблів і атомних електростанцій. Одночасно з розвитком знарядь праці розвивалася і сама людина, трудящий, нагромаджувався її виробничий досвід і навички, удосконалювалися вміння і майстерність, зростав обсяг знань.

Класики марксизму-ленінізму підкреслювали, що знаряддя виробництва — не тільки результат і показник, але й найважливіша умова розвитку робочої сили. Взаємодія і вплив обох факторів продуктивних сил один на одного реалізується тільки в процесі праці. При цьому засоби праці, що використовуються в процесі виробництва, виступають своєрідними акумуляторами як минулої праці, так і колективного виробничого досвіду і знань, нагромаджених людьми, а також історично вироблених ними способів і прийомів праці. І кожного разу в процесі оволодіння певними знаряддями праці людина підпорядковує свої рухи тій сукупності трудових операцій, які втілені і закріплені в цих знаряддях. Визначаючи, в свою чергу, поведінку людини

¹ Ми приєднуємось до тих авторів, які вважають, що класифікацію засобів праці, дану К. Марксом стосовно до досягнень першої промислової революції (кінець XVIII — початок XIX ст.), у наш час треба доповнити з урахуванням якісно нових елементів праці, що дістали розвиток у XX ст. [див. 3, 25].

² Поряд з нею тепер діє ряд нових систем, яких не було за життя К. Маркса, наприклад «нервово-мозкова система» (використання кібернетичної техніки, що замінює частину функцій розумової праці, та ін.).

і характер її функцій в процесі праці, нові знаряддя виробництва сприяють формуванню у неї нових здібностей. «...Привласнення певної сукупності знарядь виробництва, — зазначав К. Маркс, — рівнозначне розвитку певної сукупності здатностей у самих індивідів» [1, 3, 63].

Звідси виходить, що розвиток робочої сили, її виробничий досвід і навички, знання і майстерність невіддільні від розвитку знарядь виробництва. Зв'язок цей такий же істотний і міцний, як і сам зв'язок двох факторів, без якого неможливі продуктивні сили, а значить і процес виробництва. Зв'язок цей, в свою чергу, передбачає необхідність відповідної підготовки робочої сили в міру розвитку знарядь виробництва, удосконалення форм та методів такої підготовки. Якщо на ранніх етапах розвитку робітничої досить було певної вправності і суто емпіричних знань, то надалі виникає потреба в спеціальних наукових знаннях.

Відповідність розвитку робочої сили характеру і рівню розвитку знарядь праці, будучи законом розвитку продуктивних сил [див. про це 4, 27 — 43], одночасно виступає як одна з закономірностей¹ загального закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил. Як і останній, цей закон є перш за все законом функціонального зв'язку, при якому видозміна однієї сторони з необхідністю викликає видозміну іншої². Але якщо закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил у політико-економічному плані розглядається як закон розвитку і зміни суспільно-економічних формацій, то закон відповідності розвитку робочої сили рівню і характеру розвитку знарядь праці треба розуміти значно вужче — як закон взаємозв'язку і взаємодії факторів всередині самих продуктивних сил. При цьому він виражає не просто зв'язок між технікою і людиною, а між розвитком знарядь праці і розвитком робочої сили.

Класики марксизму-ленінізму завжди підкреслювали ту обставину, що знаряддям праці як найбільш революційному елементові продуктивних сил належить примат у цьому розвитку. Так, аналізуючи розвиток машинної техніки, К. Маркс говорить, наприклад, що різні машини «з'явилися раніше, ніж з'явився робітник, виключне заняття якого полягає у вироб-

¹ Закономірність і закон — поняття однопорядкові, але закон є більш широким поняттям. Закономірність — це процес, в якому простежується яка-небудь риса закону.

² Якщо функціональне відношення одностороннє, то у всякій взаємодії існує і зворотна сторона. З другого боку, у вищезазначених законах наявне подвійне відношення, через що обидва вони є також законами єдності. Саме в зв'язку з подвійним відношенням продуктивних сил і виробничих відносин у філософів виникли труднощі з трактуванням закону: чи один це закон, чи є ще закон єдності продуктивних сил і виробничих відносин? [див. 5, 146].

ництві... машин..., так само як людина носила одягу раніше, ніж з'явилися кравці» [1, 23, 364]. З другого боку, історичний досвід свідчить, що між появою і масовим використанням будь-яких нових знарядь праці лежить певний проміжок часу, потрібний для їх засвоєння, точніше, для підготовки робочої сили, яка застосовує ці знаряддя. Проте, формою вияву взаємодії знарядь праці і робочої сили на всіх етапах розвитку суспільства завжди є взаємопов'язане зростання технічного прогресу і культурно-технічного рівня трудящих при визначальній ролі першого над другим¹. Культурно-технічний рівень трудящих неоднаковий в різних країнах і в різні епохи розвитку науки, техніки і культури. Разом з тим він завжди характеризується нагромадженням виробничим досвідом, трудовими і культурними навичками, вмінням і знаннями трудівників, що в сукупності і становить його рівень, притаманний кожному конкретному суспільству.

Вивчаючи закономірності якісного зростання робочої сили, треба окремо виділяти той ступінь її розвитку, що пов'язаний з переходом від мануфактурної ручної праці до машинної. Як показали К. Маркс і В. І. Ленін, цей період лежить на головній лінії розвитку як матеріально-речового елемента продуктивних сил, так і самої людини. Перемога великої машинної індустрії та її розвиток на основі технічних переворотів ще раз підтверджують висновок матеріалістичної діалектики про те, що ніхто не може розглядати «існуючу форму виробничого процесу як остаточну» [1, 23, 460].

Більше того, перевороти в техніці на основі підвищення ролі науки в розвитку виробництва набувають постійного характеру, створюючи тим самим матеріальні передумови для зміни функцій і всебічної рухомості трудівників, що робить можливим «перехід робітників від одних занять до інших» [2, 2, 161]. К. Маркс підкреслював, що «природа великої промисловості зумовлює зміну праці» [1, 23, 461]. Цим, в свою чергу, викликається необхідність не тільки безперервності процесу підготовки кваліфікованої робочої сили, але й гнучкості його форм і методів для більшої різнобічності і рухомості робочої сили. Отже, «сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшою багатогранністю робітників» [1, 23, 461]. Разом з тим вона «як питання життя і смерті ставить завдання ... часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, змінити всебічно розвиненим індивідуумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному» [1, 23, 461 — 462]. Далі К. Маркс зазначає, що на цьому етапі підготовка робочої сили повинна здійснюва-

¹ Це зовсім не виключає зворотного впливу робочої сили на техніку та її розвиток.

тися на основі переважно наукових, а не емпіричних, як раніше, знань. «Одним з моментів цього процесу перевороту, який стихійно розвинувся на основі великої промисловості, є політехнічні і сільськогосподарські школи, другим —«професійні школи» [1, 23, 462].

Таким чином, зв'язок між розвитком великої промисловості і якісною зміною сукупної робочої сили знаходить свій вияв у законі зміни праці¹, що прокладає «собі шлях тільки як непереможний природний закон», а його вимога забезпечення «можливо більшої багатосторонності робітників» стає з цього часу «загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини» [1, 23, 461]. Тут К. Маркс одразу ж ставить цілий ряд принципів питань, пов'язаних з специфікою капіталістичного процесу виробництва, що не може не позначитися на характері дії цього закону. Це, між іншим, стосується не тільки капіталізму.

Оскільки самі продуктивні сили завжди діють і розвиваються всередині їх певної суспільної форми, тобто виробничих відносин, закон відповідності робочої сили рівню і характеру знарядь праці, а також його часткова закономірність — закон зміни праці, не тільки виконують певну економічну функцію, але й виражають певну сторону системи виробничих відносин. Обидва вони регулюють рух суспільного виробництва в галузі власне процесу праці як основи якісного зростання сукупної робочої сили (тому їх слід віднести до законів виробництва, що мають примат по відношенню до законів розподілу і обміну). Специфічні ж особливості процесу праці завжди визначаються не тільки і не стільки рівнем розвитку знарядь праці, скільки способом їх об'єднання з робочою силою. «Безпосереднє відношення власників умов виробництва до безпосередніх виробників..., — писав К. Маркс, — ось в чому ми завжди розкриваємо найглибшу таємницю, приховану основу всього суспільного ладу» [1, 25, ч. II, 354]. Внаслідок цього загальні, типові для всіх формацій, риси і вимоги загального економічного закону якісного зростання сукупної робочої сили — закону відповідності робочої сили рівню і характеру знарядь праці — поєднуються з специфічним характером його дії на кожному етапі розвитку суспільства. Разом з тим різний характер дії закону відповідності розвитку робочої сили рівню і характеру знарядь праці обумовлений відмінностями в співвідношенні загальних економічних законів з специфічними (у першу чергу з основним економічним законом) в класово-антагоністичних

¹ Закон зміни праці є загальним законом тільки для індустріально розвинутого суспільства, тоді як закон відповідності розвитку робочої сили рівню і характеру знарядь праці є загальним законом, що діє на всіх етапах життя суспільства.

формаціях, з одного боку, і при соціалізмі, з другого. Якщо в умовах перших загальні економічні закони не мають безумовного значення і прокладають собі шлях, вступаючи в суперечність з специфічними законами, то при соціалізмі загальні економічні закони знаходяться в органічній єдності з специфічними законами, вільно діють через них, здобуваючи тим самим безумовне значення.

Крім зв'язку з основним економічним законом (як і з іншими специфічними законами кожної формації) закон відповідності розвитку робочої сили рівню і характеру розвитку знарядь праці діє в тісному зв'язку з рядом загальних економічних законів, у першу чергу з законом зростання продуктивності праці, законом підвищення потреб і законом відшкодування затрат робочої сили, законом поділу і законом зміни праці та ін.

Виходячи з сказаного вище, можна стверджувати, що дія закону відповідності розвитку робочої сили рівню і характеру розвитку знарядь праці на різних історичних етапах розвитку продуктивних сил і при різних способах виробництва проявляється неоднаково. В умовах тих суспільно-економічних формацій, де технічний базис, по суті, консервативний, цей закон діє у звуженій формі, а якісна характеристика робочої сили обмежена головним чином виробничим досвідом і навичками праці. Знання працівників носять переважно емпіричний характер і навпаки, там, де чітко виражена тенденція бурхливого технічного прогресу (починаючи з етапу переходу до великої машинної індустрії при капіталізмі), цей закон одержує значно більший простір для своєї дії. Останнє проявляється у виникненні та дії закону зміни праці, в більшій різнобічності і рухомості робочої сили та в більш багатому змістові культурно-технічного рівня трудящих, обов'язковим елементом якого поступово стають наукові знання. Разом з тим, взаємозв'язане якісне зростання матеріально-речового і особистого факторів продуктивних сил та загальноекономічний закон відповідності робочої сили рівню і характеру знарядь праці, що його виражає, в класово-антагоністичних формаціях завжди мають обмежений і суперечливий характер. Виробничі відносини всіх докомуністичних формацій виступали і виступають як специфічні межі, соціальні бар'єри, що гальмують розвиток виробництва і удосконалення продуктивних сил. Тільки комунізм, перетворюючи засоби виробництва в суспільну власність, створює тим самим умову «безперервного розвитку продуктивних сил, який весь час прискорюється, а завдяки цьому — і практично безмежного зростання самого виробництва» [1, 20, 277].

Дальше вивчення механізму дії вищезазначеного закону у даний час становить не тільки теоретичний, але й великий практичний інтерес у зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу та його новими тенденціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, 4, 20, 23, 24, 25.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
3. Е. Борисов. Политико-экономические проблемы современной научно-технической революции. См. ж. «Экономические науки», 1969, № 9.
4. Проблемы развития и использования рабочей силы при социализме. Челябинск, 1967.
5. А. Фурман. Материалистическая диалектика. Изд-во МГУ, 1969.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗМІНИ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ ТРУДЯЩИХ І ТЕНДЕНЦІЯ ВАРТОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО КАПІТАЛІЗМУ

Г. В. Мосьпан

Культурно-технічний рівень трудящих виступає невід'ємною рисою головної продуктивної сили суспільства, якою є за визначенням В. І. Леніна, робоча сила. Він виражає якісну ознаку останньої і виступає важливим фактором її відтворення.

Відтворення робочої сили — складова частина і умова процесу суспільного відтворення. Проблема відтворення робочої сили не можна розглядати взагалі, незалежно від певної суспільної форми виробництва. Кожна суспільно-економічна формація характеризується тільки її властивим типом відтворення робочої сили, що визначається пануючою формою власності, і впливає на характер і спосіб з'єднання робочої сили з засобами виробництва. Це тим самим відрізняє різні економічні епохи [див. 1, 24, 41].

При капіталізмі робоча сила і її носії, трудящі, складають лише необхідний елемент процесу створення додаткової вартості. Тому і процес відтворення робочої сили є засобом виробництва додаткової вартості, умовою самозростаючої вартості [див. 1, 23, 536].

Специфіка відтворення робочої сили при капіталізмі полягає в тому, що вона виступає необхідною умовою відтворення капіталу [див. 1, 23, 543]. Загальний економічний закон відтворення робочої сили при капіталізмі діє в системі економічних законів і перебуває під впливом як загальних, так і специфічних економічних законів. Капіталістична приватна власність на засоби виробництва роз'єднала матеріально-речові умови виробництва, що знаходяться в руках буржуазії, і особистий фактор, тобто робочу силу, власником якого є трудящі.

Робоча сила як здатність живого індивідуума до праці, що здійснюється шляхом зовнішнього вияву тільки в праці [див. 1, 23, 168 — 169], продається власникам засобів виробництва і виступає джерелом додаткової вартості. При капіталізмі ро-

боча сила набуває економічної форми особливого товару, що має вартість і споживну вартість.

Вартість товару робоча сила — важлива економічна категорія, це основа, навколо якої відбувається коливання заробітної плати, що виступає перетвореною формою вартості і ринкової ціни цього особливого товару.

Вартість товару робоча сила, як і інших товарів, визначається робочим часом або товарними вартостями, необхідними для його відтворення [див. 1, 23, 168, 306].

Вартість товару робоча сила безпосередньо регулює процес відтворення робочої сили і тому є важливою складовою частиною розширеного капіталістичного відтворення.

Марксистсько-ленінське вчення про вартість товару робоча сила і зміни у факторах, що впливають на її динаміку, дає ключ для розуміння суперечливих тенденцій зростання культурно-технічного рівня трудящих і процесу відтворення робочої сили.

Які ж фактори впливають на вартість робочої сили і в якому напрямку вони діють? Вартість товару робоча сила знаходиться під впливом багатьох факторів, деякі з них діють у протилежних напрямках і викликають суперечливі тенденції руху.

Норма додаткової вартості перебуває в прямому зв'язку з динамікою вартості товару робоча сила.

Для капіталізму властива тенденція зростання норми додаткової вартості (наприклад, в обробній промисловості США в 1965 р. вона складала 309%) [див. 10, 1962, № 1, 135].

На величину вартості товару робоча сила впливає зростання продуктивності праці. «Вартість товарів, — писав К. Маркс, — обернено пропорційна продуктивній силі праці. Це стосується і до вартості робочої сили...» [1, 23, 306]. Підвищення продуктивності праці має своїм показником зростання товарної маси при незмінній величині вартості суми виготовлених товарів.

Отже, під впливом зростання продуктивності праці збільшується кількість споживних вартостей, що виробляються в одиницю часу, і одночасно знижується величина вартості одиниці товару.

Деякі дослідники цієї проблеми розмежовують трудовий зміст вартості робочої сили, тобто певну кількість годин, щоденно затрачених для відновлення стану нормальної життєдіяльності робітника, і, з другого боку, вартість робочої сили як певну кількість життєвих благ, в яких трудовий зміст цієї вартості уречевлений [див. 9, 56 — 57; 7, 159]. При цьому рух матеріально-речової і вартісної величини товару робоча сила може відбуватися в протилежних напрямках. К. Маркс писав, що «при зростанні продуктивної сили праці ціна робочої сили могла б падати безперервно поряд з безперервним же зростан-

ням маси життєвих засобів робітника. Але при цьому відносно, тобто в порівнянні з додатковою вартістю, вартість робочої сили раз у раз зменшувалася б, і, значить, все глибшою ставала б безодня між життєвими рівнями робітника і капіталіста» [1, 23, 493]. Зворотний рух вартості життєвих благ і їх маси, потрібної для відтворення робочої сили, може приводити до збільшення реальної заробітної плати в окремі періоди під тиском класової боротьби трудящих¹. Це говорить про те, що зміни реальної заробітної плати можуть відбуватися в певних випадках і незалежно від змін вартості товару робоча сила.

Важливим фактором, що впливає на вартість товару робоча сила і тісно пов'язаний з продуктивністю праці, є її інтенсивність.

Розвиток капіталізму супроводиться зростанням інтенсифікації трудових процесів, яка означає збільшення витрат життєвої енергії людини, що викликає перенапруження і перевтому людського організму. «При підвищенні інтенсивності праці, — писав К. Маркс, — людина може змусити затрачувати за 1 годину стільки життєвої сили, скільки вона раніше витрачала за 2 години» [1, 16, 144]. Посилена затрата нервів, мускулів, мозку вимагає і посиленої заміни їх, а тому робітникам треба більше засобів для відтворення робочої сили. Надмірна витрата останньої не компенсується зростанням витрат на відтворення робочої сили.

Процес інтенсифікації праці через підвищення денної вартості робочої сили приводить до підвищення вартості останньої, але це не є показником поліпшення життєвого рівня трудящих. Результатом зростання інтенсифікації праці в умовах сучасного капіталізму є збільшення виробничого травматизму. Так, в США за останні роки щорічно одержували травми на виробництві близько 2 млн. чоловік, а у ФРН щодня відбувається 8 тис. нещасних випадків.

Надмірна інтенсифікація праці викликає професійні захворювання, скорочує працездатність віку і тому зрештою знижує сукупну вартість товару робоча сила. Як свідчать факти сучасної капіталістичної дійсності, інтенсифікація праці призводить не тільки до того, що у людини відбираються нормальні, моральні й фізичні умови розвитку і діяльності. Це спричиняється також до передчасного виснаження і знищення робочої сили, скорочення віку, про що свідчить найменша тривалість життя в промислових робітників [див. 1, 23, 256, 608].

Зростання інтенсивності праці збільшує потреби робітників, що викликає збільшення обсягу споживних вартостей, в яких

¹ Ця можливість впливає з того, що реальна заробітна плата характеризує кількість споживних вартостей, які одержує робітник, а вартість робочої сили — час, необхідний для виробництва цих споживних вартостей [див. 8, 63].

втілюється вартість товару робоча сила. Розширення потреб трудящих обумовлюється розвитком продуктивних сил. Розглядаючи цю проблему, В. І. Ленін вказував на дію «зако-ну підвищення потреб». «... При обговоренні співвідношення між ростом капіталізму і «ринку» неможливо випускати з ува-ги ту безперечну істину, що розвиток капіталізму неминуче веде за собою зростання рівня потреб усього населення і робіт-ничого пролетаріату [3, 1, 87]. Виробництво, що зростає на базі науки і техніки, породжує нові потреби і створює продукти для їх задоволення. Але внаслідок основної суперечності капі-талізму між суспільним характером процесу виробництва і при-ватним привласненням його результатів виробництво і спожи-вання тут взаємодіють в антагоністичній формі. Як підкреслю-вав В. І. Ленін, характерна риса капіталістичної економіки по-лягає в тому, що «зростає національне багатство поруч із зростанням народних злиднів, зростають продуктивні сили су-спільства без відповідного зростання народного споживання, без утилізації цих продуктивних сил на користь трудящих мас» [3, 4, 137]. Капіталізм визнає обсяг тільки тих потреб, задово-лення яких необхідне для нормального відтворення робочої си-ли найманого робітника. К. Маркс підкреслював, що розмір необхідних потреб і способи їх задоволення залежать переваж-но від культурного рівня, а значить від звичок і життєвих за-питів, у яких формувався робітничий клас [див. 1, 23, 169].

Зростання суспільно необхідних потреб робітничого класу, що виявляється в залученні до споживання робітниками нових предметів, відбувається під впливом боротьби робітничого кла-су за підвищення заробітної плати і обумовлює підвищення величини вартості товару робоча сила. Однак цей фактор діє в сукупності з іншими і тому не визначає головної тенденції динаміки вартості робочої сили.

У процесі розвитку капіталістичного виробництва змінюєть-ся роль факторів, що впливають на величину вартості товару робоча сила, зокрема підвищується роль історичного елементу¹.

Як же впливають зміни в культурно-технічному рівні трудя-щих на динаміку і структуру вартості товару робоча сила?

Сучасна науково-технічна революція змінює не тільки мате-ріально-речові умови виробництва, але й зміст і характер знань, досвіду, навичок робочої сили, тобто змінює культурно-техніч-ний рівень трудящих.

Технічний прогрес виштовхує з виробництва, що базується на сучасній науці й техніці, не тільки просту робочу силу,

¹ Наприклад, про зростання ролі історичного елементу в русі вартості товару робоча сила свідчать такі дані: в другій половині XIX ст. в оброб-ній промисловості США на його частку припадало 30 — 36%, а в сучасний період вона становить майже 60% загальної вартості товару робоча сила [див. 14, 179].

а й кваліфікованих робітників. У США щороку з процесу виробництва виключається 250 тис. кваліфікованих робітників при умові нестачі робочої сили відповідної кваліфікації [див. 13, 60 — 61]. Це приводить до перелому в значенні освіти для розвитку виробництва. Головною економічною функцією освіти стає забезпечення виробництва кваліфікованими робітниками. Розвиток освіти, з одного боку, відбиває потребу продуктивних сил, що розвивається, а з другого, — широка освіта трудящих вступає в конфлікт з принципом приватної власності, бо виробничі відносини капіталізму виступають соціальним бар'єром, який гальмує розвиток освіти. На ці процеси впливає економічне змагання соціалізму з капіталізмом, як визнав американський віце-адмірал Ріковер: «Освіта — це та галузь, в якій ми вступили в дійсно велике змагання з соціалізмом. Та нація, яка виграє цю гонку, буде потенційно пануючою нацією» [див. 10, 1968, № 2, 91]. Підвищення освіти робітника виявляється в зростанні його виробничої кваліфікації, що приводить до збільшення продуктивності праці. В умовах капіталізму вигоди зростання продуктивності праці реалізуються в додатковій вартості, збільшенні прибутків капіталістів.

Економічна необхідність підвищення рівня кваліфікації робітників змушує монополії розширювати освіту для трудящих. Як зазначав Ф. Енгельс, буржуазія дає освіту робітникам лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам [див. 1, 2, 320].

Процес зростання культурно-технічного рівня трудящих зв'язаний з розвитком загальної спеціальної освіти, з підвищенням кваліфікації, має суперечливий характер і обмежується функціонуванням капіталу. Про це переконливо свідчать факти сучасного капіталізму. Так, експерти по освіті відзначали, що тепер у країнах Юнеско 60% активного населення неписьменні [див. 10, 1968, № 6, 91], а люди, які вміють читати й писати, на земній кулі складають 56—57%, [див. 11, 229].

У системі освіти сучасного капіталізму помітні хиби, порожені загниванням імперіалізму. Це виявляється з наглядністю в найбагатшій капіталістичній країні — США, яку особливо вихваляють апологети капіталізму. Незважаючи на те, що частка витрат на освіту зростає¹, все ж 1 млн. дітей взагалі не ходить до школи, не вистачає 130 тис. класних приміщень, а частка студентів — вихідців з пролетаріату становить мізерну величину — 5—6% [див. 10, 1968, № 3, 48]. Можливість одержати вищу освіту для людей без коштів, як визнав колишній сенатор Р. Кеннеді, — це «суцільна містифікація» і «ганьба нації» [див. 15].

Процес змін у професійній і кваліфікаційній структурі робочої сили також відбувається суперечливо і здійснюється по-

¹ Так, з 1900 по 1965 рр. в США витрати на шкільну і вузівську освіту зросли в національному доході з 1,9 до 7% [див. 10, 1967, № 3, 47].

вільними темпами. Наприклад, в США частка кваліфікованих робітників збільшилась з 1947 по 1965 рр. з 33,1 до 34,7% всіх робітників, а частка некваліфікованих робітників майже не змінилась [див. 5, 268].

Поряд з процесом зростання кваліфікованих робітників, які тепер становлять більше 1,3 всіх робітників, у розвинених капіталістичних країнах відбуваються процеси, що породжують навіть зниження середнього рівня кваліфікації, а іноді й де-кваліфікації певної частини робітничого класу [див. 10, 1966, № 4, 96].

Як же впливають ці процеси на величину вартості товару робоча сила?

К. Маркс писав, що складна праця є вияв такої робочої сили, виробництво якої потребує більшого робочого часу, а значить і вищих витрат і яка має через це вищу вартість, ніж проста робоча сила [див. 1, 23, 194]. Отже, освіта в такій мірі, в якій вона сприяє підвищенню кваліфікації робітників, збільшує вартість товару робоча сила.

Робоча сила вищої якості втілюється в складнішій праці, що створює в одиницю часу більшу вартість. І якщо освіченішому робітнику сплачують вищу заробітну плату, то це здебільшого неповна компенсація зрослої вартості робочої сили [див. 6, 152 — 153].

В умовах науково-технічної революції виникає об'єктивна потреба підвищення загальних і спеціальних знань робітника, бо робоча сила повинна бути підготовлена до переміщення з одного виду конкретної праці до іншого і здатна забезпечити підприємцям високий прибуток. Державно-монополістичний капіталізм здійснює значні капіталовкладення в сферу підготовки робочої сили, що впливає на підвищення її вартості робочої сили¹. Справжнім багатством суспільства є «розвинена продуктивна сила всіх індивідів» і час, витрачений на розвиток робітника, за визначенням К. Маркса, виступає як «величезна продуктивна сила», яку з точки зору безпосереднього процесу виробництва можна розглядати як виробництво основного капіталу» [2, 64—65]. Отже, капіталовкладення в розвиток робочої сили є одним з важливих факторів економічного розвитку. Насиченість виробництва кваліфікованими кадрами впливає на підвищення продуктивності суспільної праці, що знижує вартість товару робоча сила².

Таким чином, тенденції вартості товару робоча сила знаходяться під впливом суперечливих факторів, які треба врахо-

¹ Цей висновок є безперечним, якщо брати лише вплив фактору зростання культурно-технічного рівня трудящих на вартість робочої сили [див. 12].

² Так, враховуючи зростання ролі історичного елементу в структурі вартості робочої сили, все ж відзначається зниження вартості робочої сили в США за період з 1849 по 1957 рр. майже в два рази [див. 14, 180].

увати в їх 'рухові і взаємозв'язку. Категорія вартості товару робоча сила зачіпає життєві інтереси робітничого класу. Наслідки дії різних факторів, що впливають на її величину, пов'язані з класовою боротьбою пролетаріату. Як свідчить аналіз факторів, що визначають величину вартості товару робоча сила, тенденція до її зниження залишається панівною і в умовах сучасного капіталізму.

Дослідження цих процесів має значення для виявлення суперечностей, що загострюються між працею і капіталом. Розмах класової боротьби в капіталістичному світі є безперечним фактом. Так, у розвинених капіталістичних країнах за період 1960 — 1968 рр. брали участь в страйковій боротьбі понад 300 млн. чоловік, проти 150 млн. за попередні 14 років [див. 4, 55].

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, 16, 23, 24.
2. Из неопубликованных рукописей К. Маркса. Ж. «Большевик», 1939, № 11 — 12.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 1, 4.
4. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Держполітвидав УРСР, 1969.
5. Н. Д. Гаузнер. «Капитал» и социальные последствия научно-технической революции. В кн. «Маркс и современность», Госполитиздат, 1968.
6. Н. Д. Гаузнер. Научно-технический прогресс и рабочий класс США. «Наука», 1968.
7. М. С. Драгилев, Н. И. Мохов, П. А. Кашутин. Современные вопросы политической экономии капитализма. «Высшая школа», М., 1967.
8. Т. А. Козлов. Действие закона стоимости в условиях современного капитализма. М., 1964.
9. А. Леонтьев. Капитализм и рабочий класс. В сб. «Положение и борьба трудящихся в странах капитала». Госполитиздат, 1956.
10. «Мировая экономика и мировые отношения».
11. Мировая экономика. Краткий справочник. «Экономика», 1967.
12. Э. Плетнев. Труд и капитал на монополистической стадии, «Коммунист», 1968, № 14.
13. Е. Рудакова. Проблемы воспроизводства рабочей силы в США на современном этапе. Изд-во МГУ, 1967.
14. Д. К. Трифонов. Общие экономические законы. Изд-во ЛГУ, 1964.
15. «Правда», 16 марта 1966 г.

КРИТИКА В. І. ЛЕНІНИМ АНТИМАРКСИСТСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ВИКОРИСТАННЯ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ В КАПІТАЛІСТИЧНОМУ ЗЕМЛЕРОБСТВІ

В. М. Лісовицький

Проблема найманої праці в сільському господарстві завжди була і тепер залишається предметом гострої боротьби між марксистськими і буржуазними поглядами на характер соціально-економічного розвитку цієї галузі.

Оскільки наймана праця, за виразом В. І. Леніна, є головною ознакою землеробського капіталізму, буржуазні й дрібнобуржуазні ідеологи усі свої зусилля спрямовують на те, щоб будь-якими шляхами довести зниження її ролі в сільськогосподарському виробництві, обгрунтувати помилковість марксистських положень про розвиток капіталістичних відносин на селі. Ці концепції є одним з варіантів дуже поширених зараз на Заході теорій «депролетаризації». Головні їх аргументи зводяться до того, що, по-перше, у селянському господарстві наймана праця не має істотного значення, а переважає праця сімейна, по-друге, навіть там, де вона застосовується, її роль невинно зменшується і тому капіталістичний спосіб виробництва заміняється «трудовим».

Переконалива, науково обгрунтована критика цих поглядів у працях В. І. Леніна, дає змогу повністю викрити дрібнобуржуазні ілюзії про «некапіталістичний» розвиток села, буржуазні спекуляції про можливість «процвітання» селянських господарств в умовах капіталізму.

Крім того, обгрунтування В. І. Леніним закономірностей і особливостей формування класу найманих робітників у землеробстві має величезне значення для розуміння деяких нових явищ цього процесу в ряді капіталістичних країн і для встановлення стратегії і тактики робітничого руху в селянському питанні.

Марксистське положення про значення найманої праці у капіталістичному розвитку села В. І. Леніну довелося захищати ще в боротьбі з дрібнобуржуазним народницьким напрямом економічної думки. Народницька ідея про «народне виробництво», що з'єднує землеробство з промислами і веде напівнатуральне господарство, не залишала місця найманій праці і тому один з ідеологів народництва В. Воронцов, порівнюючи кількість господарств, які наймали батраків, з усією кількістю селянських господарств, робив висновок, що «число селян, які звертаються для обробки землі по допомогу до найманої праці, порівняно з загальною масою народу зовсім незначне» [3, 332].

Подібним заходом користувався С. Маслов, який, наводячи дані про те, що у 1910 р. серед досліджених господарств Московської губернії 733 наймали 823 робітника, писав, що «більшість наймаючих дворів обмежувалась найманням одного термінового робітника» [6, 65].

В. І. Ленін довів, що такий прийом дослідження позбавлений будь-якого наукового сенсу, усереднення даних з усіх груп селянських господарств не дає можливості з'ясувати, яка з цих груп в найбільшій мірі використовує найману працю. На матеріаліах дослідження селянських господарств тієї ж Московської губернії за 1913 р. В. І. Ленін подає яскраву картину користування найманою працею групами селян різної економічної спроможності. У безхазяйних селян процент дворів,

що наймають батраків, дорівнює нулю, бо вони самі наймаються. У малоземельних цей процент теж дуже незначний. Але у заможних груп від 70 до 100% дворів наймають робітників, і в середньому кожне господарство має до трьох наймитів [див. 2, 20, 92—93, 114].

Крім фальсифікаторських прийомів дослідження висувалась також версія про те, що в селянському господарстві ми маємо справу не з найманою працею, а з якоюсь своєрідною формою взаємовідносин між «трудовими» господарствами. «Наймання робочої сили в селянському господарстві, тобто в господарствах дрібних землевласників, — писав С. Маслов, — не збігається з капіталістичним наймом, а до деякої міри являє собою вид обміну послугами і цінностями між трудовими верствами сільського населення» [6, 68]¹.

Використання найманої праці в селянському господарстві оголошувалось, таким чином, явищем випадковим і тимчасовим, а головним джерелом основної робочої сили виставлялись внутрісімейні ресурси. Теоретично це намагалась обґрунтувати «сімейно-трудова» теорія, яка твердила, що оскільки в селянському господарстві робоча сила відтворюється виключно всередині сім'ї і є визначальним моментом по відношенню до обсягу виробництва, потреба в найманій праці відпадає.

Теорію про переважання сімейної праці над найманою взяли на озброєння сучасні ідеологи «сімейної ферми», які стверджують, що скорочення числа найманих робітників призводить до все більшого зростання ролі сімейної праці [9, 24].

В. І. Ленін приділяв велику увагу питанням найманої праці у сільському господарстві, вважаючи її найбільш яскравим показником капіталістичного характеру розвитку цієї галузі². Він показав, що утворення класу найманих робітників характерно для капіталістичного розвитку сільського господарства так само, як і для промисловості. У той же час В. І. Ленін відзначив ряд особливостей землеробства в цьому відношенні, що використовувались буржуазними і дрібнобуржуазними економістами для обґрунтування своїх антинаукових теорій.

Головним шляхом утворення класу найманих робітників у сільському господарстві є експропріація селянства, розорення, позбавлення його землі. Однак складність суспільно-еконо-

¹ Щось подібне твердять сучасні буржуазні економісти, які намагаються подати практику підлеглості фермерів монополіям у системі так званої «вертикальної інтеграції» як своєрідне «співробітництво».

² Саме цю ознаку В. І. Ленін вважав головним критерієм визначення різних соціальних груп і прошарків у селянській масі. І тим більш дивно, що й в радянській економічній літературі з'явилися спроби розглядати найману працю не як основний показник розвитку капіталізму у землеробстві, а як другорядний, що вже втратив своє значення і має бути замінений на інші: капіталовкладення на одиницю площі, доходність господарств та ін. [Див., наприклад, статтю Ю. Трунського у ж. «МЭ и МО», 1963, № 2].

мічних відносин, що охоплюють землеробську сферу, робить цей процес відносно повільним і породжує ряд перехідних форм, які зв'язують дрібного сільського буржуа з сільським пролетарем. Еволюція цих форм здійснюється у відповідності з загальним напрямком розвитку сільського господарства в умовах товарного виробництва: частина селян, працюючи на своїх ділянках, все частіше вдається до найму батраків, друга ж частина, також продовжуючи вести власне господарство, змушена систематично продавати свою робочу силу.

«Одне і те ж «селянство», — писав В. І. Ленін, — і викидає на ринок мільйони робітників, які шукають наймачів, — і пред'являє чималий попит на найманих робітників» [2, 3, 201].

«Пролетарій з наділом» як постать, характерна для капіталістичного сільського господарства, «... є явище, властиве, в тій чи іншій мірі, всім капіталістичним країнам» [2, 4, 113 — 114].

До цієї категорії В. І. Ленін відносив більшість західноєвропейських господарств розміром до двох гектарів. Мізерні розміри ділянок не дають можливості цій групі селян не тільки вести самостійне господарство, але й забезпечити існування сім'ї.

Неспроможні існувати одним землеробством, більшість власників цих ділянок живуть роботою за наймом. Дані німецької статистики за 1895 р., які наводить В. І. Ленін, свідчать, що з числа землевласників, які мають 2 га землі, тільки 17,4% — самостійні господарі, та й то четверта частина з них (26,1%) мають підсобне заняття. Більш половини (50,3%) мають своїм головним заняттям продаж робочої сили. У 1907 р. самостійних землеробів було вже 14%, а найманих робітників — 53,5% [див. 2, 16, 384 — 385].

Таке становище не було надбанням минулого. Австрійська статистика свідчить, що у 1951 р. тільки 35,7% власників господарств до 2-х га мали основним заняттям роботу в своєму господарстві, до того ж 5% з них мали побічний заробіток. Для власників 64,3% господарств головним заняттям була наймана праця в усіх галузях господарства. У ФРН в 1954 р. в господарствах до 2-х га тільки 31,1% власників вважали основним заняттям землеробство, а близько 70% вважали його побічним, тобто практично були найманими робітниками [8, 130, 132]. А ось дані по США, що свідчать про зростання числа фермерів, змушених приробляти на стороні [10, 518].

При цьому, більшість фермерів, що працювали поза власним господарством, зосереджена в пролетарських і близьких до них дрібних господарствах. У 1959 р. господарі ферм з вартістю товарної продукції від 50 до 10 000 долларів складали 73,7% усіх фермерів, які працювали на стороні.

Таблиця 1

Робота за межами ферми (США, 1929—1964 рр.)

	1929 р.	1939 р.	1949 р.	1954 р.	1959 р.	1964 р.
Процент фермерів, зайнятих роботою поза фермою	30,3	28,7	38,9	45,0	44,9	46,3
У тому числі 100 і більше днів на рік	11,5	15,5	23,3	27,9	29,9	32,1

Широке розповсюдження «підсобних заробітків» — яскраве свідчення процесу пролетаризації і становлення в сільському господарстві класу найманих робітників. Але цей процес не проходить рівно, в раз і назавжди заданих формах. Діалектика розвитку суспільних відносин визначає його суперечливий характер. Якщо на ранньому етапі капіталістичного розвитку чисельність найманих робітників у сільському господарстві зростала, то надалі виявилась тенденція до скорочення їх абсолютної кількості. Цим негайно скористувалися ідеологи буржуазії для нового походу проти марксистської теорії на захист «некапіталістичної еволюції сільського господарства».

Про це ж писав П. А. Вихляев, досліджуючи сільськогосподарський перепис США 1920 р.: «Відносне значення заробітної плати в чистій продукції сільського господарства з часом знижується і разом з тим падає соціальне значення класу сільськогосподарських робітників» [4, 242].

Про те, що «... наймана праця фактично зникає в західно-європейському сільському господарстві», пишуть в 1960 р. автори економічного огляду Європи [12, 14].

Ці явища, проте, зовсім не суперечать марксистсько-ленінській теорії. К. Маркс у «Капіталі» вказував, що на відміну від промисловості, де зростання постійного капіталу супроводиться тільки відносним зменшенням змінного, «в землеробстві змінний капітал, потрібний для обробітку даної ділянки землі, зменшується абсолютно» [1, 172]. Конкретизуючи це положення, В. І. Ленін зазначає, що в капіталістичному розвитку сільського господарства є дві тенденції: з одного боку, виникнення капіталістичних відносин створює попит на найману робочу силу, але, з другого, механізація сільськогосподарського виробництва приводить до витіснення найманих робітників. «Зменшення абсолютного числа с. — г. найманих робітників (на протилежність промисловим) повинно настати, звичайно, на певному ступені розвитку капіталізму, а саме, коли сільське господарство всієї країни зорганізується цілком капіталістично, і вживання машин для найрізноманітніших операцій землеробства стане загальним» [2, 3, 193].

Якщо на ранніх ступенях розвитку капіталізму в сільському господарстві переважала перша тенденція, то потім в країнах з високорозвинутими капіталістичними відносинами спостерігається друга тенденція — скорочення чисельності сільськогосподарського пролетаріату. З 1949/50 по 1962 р. число найманих сільськогосподарських робітників у Англії зменшилось на 37,2%, у ФРН з 1950/51 по 1964/65 р. — у 2,8 раза [7, 1967, № 1, 81]; в США з 1950 по 1965 — на 36,4% [13, 528].

Чи означає це зменшення ролі найманої праці в сільському господарстві? Дані про абсолютне скорочення числа найманих робітників внаслідок технічної революції в сільському господарстві ряду країн ще не дають підстав для таких висновків. Питома вага найманих робітників у сільськогосподарському самодіяльному населенні свідчить про те, що навіть у високорозвинутих капіталістичних країнах про ліквідацію найманої праці в сільському господарстві не може бути й мови. У 1968 р. вона становила: в Англії — 55,6%, Італії — 32,0%, Франції — 19,3%. В США вона піднялась з 27,7% в 1950 р. до 32,7% в 1960 р. і 36,3% в 1968 р. [7, 1969, № 10, 155].

Безгрунтовне також твердження про заміну найманої праці сімейною, бо остання часто скорочується швидше, ніж наймана. Очевидно, що раз частка сімейної праці скорочується швидше, ніж найманої, то значення останньої відносно зростає.

Таблиця 2

Число робітників, зайнятих у сільському господарстві США [13, 528]

Роки	Всі зайняті		Сімейні робітники		Наймані робітники	
	середньо-річне число робітників, тис.	індекс 1910—1914-100	середньо-річне число робітників, тис.	індекс 1910—1914-100	середньо-річне число робітників, тис.	індекс 1910—1914-100
1935	12733	94	9855	97	2873	85
1945	10000	74	7881	78	2119	62
1955	8381	62	6345	62	2036	60
1965	5610	41	4128	41	1482	44

Важливою обставиною, що визначає роль найманих робітників у сільськогосподарському виробництві, є зростаюча їх концентрація на великих капіталістичних підприємствах, які виробляють основну частину товарної продукції. Від використання найманої праці відмовляються головним чином дрібні й середні ферми, які і раніше користувалися нею в невеликих розмірах. Тепер, коли різко виросли мінімальні розміри капіталу, необхідного для створення конкурентноздатного підпри-

ємства, вони не мають достатньої кількості коштів для наймання робітників, змушені обходитись без них і кінець кінцем розоряються. Так, коли в 1907 р. в групі середньоселянських німецьких господарств, що мали від 10 до 20 га землі, в середньому на господарство припадало 1,7 найманого робітника, то в 1964—1965 рр. у ФРН на кожне господарство цієї групи припадало 0,3 робітника [7, 1967, № 1, 80].

Навпаки, на великих фермах використання найманої праці зростає. У США в 1959 р. на частку 2,8% найбільших ферм припадало понад 50% усіх витрат на найману працю. У цій групі 96,5% господарств мали робітників і витрати на робочу силу в середньому на ферму становили 13274 доларів [11, 1218]. Зосереджуючись на великих капіталістичних фермах, наймані робітники виробляють основну масу сільськогосподарської продукції, а значить, система найманої праці не відмирає, а, навпаки, все більш розширюється.

Таблиця 3

Питома вага ферм у використанні найманої праці
і в товарній продукції США, % [7, 1967, № 2, 88]

Ферми з товарною продукцією	1950 р.	1954 р.	1959 р.
До 10 тис. доларів:			
Число найманих робітників	30,3	21,2	13,6
Частка в товарній продукції	49,3	41,8	29,3
10 тис. доларів і більше:			
Число найманих робітників	69,7	78,8	86,4
Частка в товарній продукції	50,7	58,2	71,7

Якщо 86,4% найманих робітників, зосереджених на великих фермах, виробляють понад 70% продукції на ринок, то навряд чи це свідчить про падіння ролі найманої праці. Цілком справедливим буде зворотний висновок, до того ж неухильне скорочення найманих робітників на дрібних фермах доводить, що використання найманої праці стає все більш винятковим правом великокапіталістичних господарств.

Важливою особливістю використання найманої праці в землеробстві є те велике значення, яке має в цій галузі епізодичне застосування найманої робочої сили. На цю особливість вказував В. І. Ленін ще в 1899 р., критикуючи В. Воронцова, який, доводячи некапіталістичний характер селянського господарства, враховував тільки постійних робітників. «Відомо, — писав В. І. Ленін, — що наймання поденних робітників відіграє особливо велике значення в сільському господарстві» [2, 3, 55].

Той факт, що величезна маса селян залишають свої ділянки і мігрують як сезонні робітники, яскраво свідчить про гігантський процес перетворення дрібних землеробів у сільських

пролетарів. Сезонний робітник стає головним представником найманої праці в сільському господарстві. У 60-х роках в США близько 1,5 млн. сільськогосподарських робітників були зайняті менш ніж 25 днів на рік, тобто являли собою сезонних робітників. Серед зайнятих більше 25 днів на рік багато хто також працював тимчасово, бо середнє число днів, відпрацьованих цими робітниками, становило 130 — 140 на рік [13, 529].

Механізація сільського господарства дала можливість значно скоротити число постійних найманих робітників, замінивши їх великою кількістю тимчасових робітників у найбільш напружені періоди.

Нарешті, істотна специфіка процесу пролетаризації у сільському господарстві визначається і названою В. І. Леніним тенденцією до все більшого підкорення сільськогосподарського виробництва монополістичному капіталу.

Поряд з прямим розоренням і експропріацією селянських мас монополістична буржуазія шукає більш тонкі, обхідні шляхи посилення концентрації в сільському господарстві. Однією з найважливіших форм цього процесу є так звана «вертикальна інтеграція», при якій селянське виробництво включається в єдину систему з переробкою сільськогосподарської продукції та її реалізацією під контролем монополій. У цій системі селяни поступово втрачають права на засоби виробництва і продукцію і їх взаємовідносини мало чим відрізняються від стосунків підприємця і найманого робітника. Монополії одержують можливість розпоряджатися масою сільськогосподарських підприємств, а прості товаровиробники перетворюються в підлеглих монополіям поставщиків, що працюють за їх вказівкою. Відбувається фактичне перетворення дрібних і середніх товаровиробників у найманих робітників, тобто посилення процесу пролетаризації.

Всі ці дані свідчать про те, що значення найманої праці як основи сільськогосподарського виробництва при капіталізмі не тільки не знижується, а зростає. «Ніщо, — писав В. І. Ленін, — не спростовує так безумовно і так наочно міщанську байку про «трудове» дрібне землеробство, як ці дані» [2, 22, 19—20].

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 3, 4, 20, 22.
3. «Вестник Европы», 1884, № 7.
4. П. Вихляев. Наемный труд в сельском хозяйстве Соединенных Штатов. «Экономическое обозрение», 1925, № 2.
5. С. Маслов. Крестьянское хозяйство. М., 1920.
6. «Мировая экономика и международные отношения».

7. А. Петрушов. Аграрные отношения в странах Западной Европы после второй мировой войны. М., 1959.

8. The Farm Problem. N. Y. 1948.

9. United States Census of Agriculture, 1964, v. II, ch. 5.

10. United States Census of Agriculture, 1959, v. II.

11. Economic Survey of Europe in 1960, ch. III.

12. Agricultural Statistics, 1967. Washington, 1967.

З М І С Т

	Стор.
1. О. П. Мамалуй, І. Я. Ткаченко. Деякі питання лєнінської методології аналізу економічної суті соціалізму	3
2. І. Є. Бейліс, І. М. Шерстюк. Матеріальна заінтересованість як економічна категорія соціалізму	11
3. А. М. Богданова. Значення матеріальної заінтересованості у розвитку соціалістичного виробництва	18
4. Г. А. Дручиніна. Економічні стимули технічного прогресу при соціалізмі	25
5. К. Г. Данієлі. Соціалістичне відтворення і вдосконалення реалізації засобів виробництва в умовах господарської реформи	31
6. О. Ф. Гусарова. Науково-технічний прогрес і економія суспільної праці	37
7. В. С. Богданова. Деякі резерви зниження собівартості продукції радгоспів	44
8. Т. Г. Срібницька. Зміцнення громадського господарства колгоспів і підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства на сучасному етапі	52
9. З. П. Школьникова. Формування потреб членів соціалістичного суспільства — важлива умова встановлення розумних рамок споживання	58
10. Б. П. Данилевич. Автоматизація виробництва і її вплив на становище трудящих	63
11. М. І. Бондаренко. В. І. Ленін про два типи аграрної еволюції і аграрних відносин на Україні	71
12. К. М. Олійник. Закон відповідності робочої сили рівню і характеру знарядь праці	81
13. Г. В. Мосьпан. Деякі питання зміни культурно-технічного рівня трудящих і тенденція вартості робочої сили в умовах сучасного капіталізму.	88
14. В. М. Лісовицький. Критика В. І. Леніним антимарксистських поглядів на використання найманої праці в капіталістичному землеробстві	94

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Политэкономия

Выпуск 7

(на украинском языке)

Редактор *М. З. Аляб'єв*
Техредактор *Л. Ю. Мокроусова*
Коректор *Т. О. Жигальцова*

Здано до набору 2/X 1970 р. Підписано до друку 18.III. 1971 р. БЦ 50040.
Формат 60×90¹/₁₆. Обсяг: 6,5 фіз. друк. арк., 6,5 умовн. друк. арк., 6,9 обл.-
вид. арк. Зам. 3298. Тираж 500. Ціна 69 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків, Університетська, 16.

